

Суча дочка
Валентина Мастерова

Який сором для дівчини – повернутися додому з байстрам! Але якщо... дитина не твоя? Селянки Олена та Люба вирушили до міста в пошуках кращої долі. Та якби Олена знала, що їй доведеться понести не свій хрест! Коли Люба народила хлопчика та, злякавшись осуду і труднощів, кинула його напризволяще, Олена не вагалася. Вона не може вчинити так, як його мати. Вона не залишить немовля. Навіть якщо за це потрібно буде сплатити страшну ціну...

Валентина Мастерова

Суча дочка

Передмова

Свята правда

Прочитавши роман «Суча дочка» за одним духом, згадав знамениту фразу Толстого: «Якщо можете не писати – не пишіть!» Валентина Мастерова, я певен, не писати цей роман не могла. Не знаю, чи вона знайшла цей приголомшливий сюжет, чи він сам «набіг» на неї за незабутнім афоризмом Остапа Вишні: «Як воно оте на мене набігає».

З власного досвіду можу припустити: життя власноруч нагородило талановиту письменницю таким рідкісним, таким «закрученим» і дивовижним сюжетом, обравши саме її надзвичайно тонку і вразливу душу, щоб вона з болем і гнівом розкрила одну з найтрагічніших сторінок нашої дійсності – зречення материнства!

Про це в нашій літературі, здається, ще не писали. Принаймні так глибоко, переконливо і так вражає. А головне – так широко, просто, лаконічно, вивіряючи людей, їхні вчинки камертоном народної моралі й духовності. Саме з висоти цієї духовності й моралі, яка тримає нашу стражденну націю на цій землі, у гіркій нашій історії, Валентина Мастерова звеличує її носіїв і засуджує відступників.

Давно вже не читав із таким захватом прозу. З часів Олеся Гончара, Павла Загребельного, Григорія та Григора Тютюнників, Євгена Гуцала і Володимира Дрозда. Так захоплено читав також моїх талановитих ровесників, друзів та побратимів: Василя Земляка, Дмитра Міщенка, Петра Гуріненка, Івана Чендея, Віктора Міняйла. Але коли то було? Гай-гай, за літами й подіями, за

гармидером, вчиненим модерністами та постмодерністами, здається, за справжньою прозою в нашій літературі й слід запав.

Аж ні: Марія Матіос, Любов Пономаренко, Теодосія Зарівна. А тепер ось – Валентина Мастерова! Кажуть, жінки витриваліші за чоловіків, бо сильніші, живучіші. Самі життя дають, навіть помираючи. І в голод виживають частіше за чоловіків. А тепер ось – і в літературі, коли її, з одного боку, прагматичне «ринкове» суспільство списує на баласт, добивають телевізія, порнографія, криваві бойовики, а з іншого – так званий «авангард», андеграунд і постмодерн підривають ізсередини, – талановиті наші письменниці, виявивши духовну та моральну стійкість і чистоту, вистояли самі й стали на захист нашої нещасної літератури своїми талановитими творами, а не галасом і деклараціями.

Читайте – і «обретете». Так, як я читав, не відриваючись, до третьої-четвертої години ночі. Того самого вам бажаю. І, певен, так воно й буде.

Наша література поповнилася справжнім твором – глибоко народним, високохудожнім, без викрутасів-прибамбасів. Роман Валентини Мастерової подарує вам гіркий шмат життя, у якому пізнаєте навколишню дійсність, що бере нас за горлянку – особливо в селах. Але возрадує вас правдивістю вчинків і подій, яскравістю й переконливістю людських долі і характерів, майстерними діалогами – теж вихопленими з живого життя. Мовна характеристика героїв, здається, ще більше, ніж портретна, визначає кожную дійову особу, аж до малого Івана, покинутого Любою і всиновленого Оленою.

Я зжився з цими людьми. Мені важко уявити, що їх не існує, самої Олени, її прекрасних, скромних і роботящих батьків та отої Партизанки-знахарки, мудрої баби Степаниди. Це, мабуть, найкраще виписаний характер. На таких жінках вся наша нація тримається. Істинно народний характер!

Еклезіаст: «В майбутні дні все буде забуто. Нема пам'яті колишнім людям. І любов їхня, і ненависть, і ревність пощезнуть. І нема вже їм участі ні в чому, що діється під сонцем!...»

Воно й справді: усе минає та забувається. Залишається лише відображене в мистецтві, зокрема й у таких правдивих творах, як роман Валентини Мастерової.

Олександр Сизоненко, письменник

* * *

У чималій кімнаті, перед великим, на весь зріст, дзеркалом стояла дівчина, зовсім дівчинка, вдивлялася у своє відображення, перебираючи пальцями довге русяве волосся. Підняла брови, немов дивуючись сама собі, посміхнулася. Несподівана хмарка налетіла на чисту блакить її очей, і вони потемнішали. Закинула волосся за плечі.

– Мамо, – озвалася до матері, яка поралася біля печі.

– Що таке? – мати розігнулася, глянула на доньку. Та зникла, накрутила на палець русяве пасмо.

- Нічого, я так.

- Кажі вже, - голос у матері нарочито серйозний, а очі лагідні, посміхаються.

- Можна я спідницю трохи підшию, а то дівчата всі у короткому ходять, одна я, наче попадає та? - запитала несміливо.

- Іще чого, Олено, - тепер очі у матері були серйозні. - Я підшию лозинякою - тоді знатимеш. Нехай дівчата як хочуть, так і ходять - у них на це свої матері є.

Олена закусила губу, ображено глянула на матір:

- Вічно ви: і в кіно не йди, і на танці не йди, і вбирайся, мов баба столітня.

- Довбиралася і доходилася уже, - мати сердито гримнула у печі рогачем. - Чужі діти по інститутах, а ти он - на ферму.

- Мамо! - у доньки на очах виступили сльози.

- Що - мамо? Було про науку думати, а не про гульню, а тепер... - Відчула несправедливість своїх слів, ще більше розсердилася, кинула у куток рогача і вийшла з хати.

Оленка знову подивилася у дзеркало, зняла нову довгувату спідницю і взяла зі спинки стільця старі спортивні штани.

У розчинене вікно заглядало зелене гілля груші-іллівки. Трохи недозрілі, та вже чималі плоди густо звисали між листям. Вона підійшла до вікна, знічев'я зірвала найближчу грушку, хотіла надкусити, але потримала в руці й поклала на стіл. Потім сіла на підвіконня, трохи посиділа, ніби про щось роздумуючи, і сплигнула на великий кущ засихаючих півоній. Перейшла через сад, зазирнула за високий сусідський паркан - у дворі тітка Дуня сипала курчатам зерно.

- Тітко, а Люба приїхала? - запитала високу худорляву жінку, запнуту хусткою ледь не по самі очі.

- Приїхала.

Дуня спідлоба глянула на дівчину, кинула ще жменю зерна й пішла до хліва. А та озирнулася, чи немає нікого поблизу, підтягнулася на руках і переплигнула через паркан. Кури закричали й порозліталися в усі боки. Прощмигнула у сіни, щоб не чути, як тітка сваритиметься:

- Важко їй вулицею обійти, зайти через хвіртку, як усі нормальні люди ходять. Ні, лізе, наче злодюга та. Скільки разів уже казано...

- Привіт! - гукнула ще з порога, на ходу знімаючи старенькі стоптани туфлі. Озирнулася на двері, чи не йде слідом тітка, і спитала: - Ну, як?

– А сідай он, – показала Люба на диван із високою дерев'яною спинкою. В руках тримала новеньку платівку. – Хочеш послухати Магомаєва – сьогодні купила?

– Ух ти, – Оленка захоплено подивилася на подругу. – Давай. – Сиділа, обнявши коліна руками, і легенько похитувала головою в такт мелодії. А Люба притулилася до столу й дивилася кудись за вікно. Трохи вища від Оленки, у короткій модній спідниці. Волосся стрижене «під хлопця». І в карих очах задерикуватість хлопчача. Враз вимкнула програвач на середині пісні.

– Ленко, мені з тобою поговорити треба – пісню потім дослушаєш.

Оленка з жалем глянула на програвач, здвигнула плечима.

– Як хочеш. Могли б і послухати трохи – я нікуди не спішу.

Люба хотіла знову програвач увімкнути, але передумала.

– Ні, давай поговоримо, поки в хаті нікого немає. Це серйозно, – обличчя дівчини й справді стало серйозним. Вона глянула на подругу, запитала: – Ти куди думаєш йти на роботу?

Оленка знову здвигнула плечима:

– Не знаю. Мати каже – на ферму, – голос дівчини жалібно затремтів. – Мені тепер однаково.

– Ну в тебе й мати, – Люба криво посміхнулася. – Салтичиха. Невже ти її послухаєш? Глянь на себе, Ленко. Ну, глянь, – схопила подругу за руку, потягла до дзеркала, що висіло над столом. – Подивися. Тебе одягни по-людському – королева. А уяви себе кожного дня у гною. Та через три роки ти бабою старою станеш.

– Не стану, – Оленка висмикнула руку. – Я через рік знову буду вступати.

Люба засміялася й сіла прямо на стіл.

– Після ферми у столичний медінститут?! Без блату, без хабара? Невже це літо нічого тебе не навчило?

Оленка відійшла від дзеркала, стала біля одвірка.

– Кажи, що хотіла, бо я піду додому.

Люба зневажливо глянула на подругу.

– Не сердься, а подивися на життя реально. Для тебе ж самої краще буде. З твоїми батьками медичного тобі не бачити. Хочеш учитися – заробляй стаж. Поїхали зі мною в місто – я собі роботу знайшла, і тобі знайдемо. Підеш у лікарню прибиральницею, тоді точно вже вступиш.

– Оце і весь твій секрет?

– Ні. Мій секрет... – Висмикнула із пластмасової вази живу квітку й переламала навпіл зелене стебло. – Мені треба пройти медкомісію – без цього на роботу не беруть. Ти мені допоможеш?

– Я? – Оленка здивовано подивилася на подругу. – А сама – хвора, що не можеш?

– Може, й хвора, – Люба повертіла у руках зламану квітку, хотіла поставити назад у вазу, але квітка впала на стіл. Вона взяла її і викинула через вікно на вулицю. – А тобі це за просто, – зіскочила на підлогу. – Будемо удвох у місті жити, квартиру знайдемо.

– Добре, – нехотя погодилася Оленка, – тільки якось воно...

– Та припини ти, – обірвала її Люба. – Наче в школі. Піді ще у своїй матері дозволу спитай, то вона наробить крику на всю вулицю. І моїй нічого не кажи, бо тоді точно обидві опинимося на фермі.

Наталка, як могла, умовляла доньку, потім розсердилася:

– Чого ти пойдеш – шукати хвороби на свою голову в місті? Хіба у селі немає роботи?

– На ферму, мамо, чи з тобою в ланку? Усі ідуть, одна тільки ти мене не пускаєш, а я вже й роботу собі знайшла, – Оленка з надією глянула на батька, що мовчки сидів на маленькому саморобному стільчику і кутив у прочинені двері. Батько по черзі дивився на дружину, на доньку і думав щось своє.

– Ото – робота? – мати докірливо похитала головою. – Ферми побоялася, а гівно носити за всіма не гидуєш. Ще побачиш, що то за робота. Любка, не бійсь, на фабрику ушипкалась, а ти... тьху! От тобі й інститут, от тобі й академія. А ти чого мовчиш?! – гримнула на чоловіка.

– Нехай, як хоче, – батько глибоко затягнувся цигаркою. – Чого ти до неї чіпляєшся? Надумалася їхати – не тримай. Село від неї нікуди не дінеться.

Мовчазний за натурою Микола не любив говорити. Як не обізветься Наталка до нього, так він може й промовчати до самого вечора. Тільки співав, і то мелодію – не любив Микола слів. І тепер – сказав, кинув під комин недопалок і замовк. Наталка й собі замовкла. Потім уже зі сльозами в голосі:

– Ростила, ростила... А тепер залишайся, як хочеш. Он город тріщить. Як я ту картоплю сама викопаю?

– Я приїжджати буду, – Оленці стало жаль матір. – Правда, мамо.

Наталка глянула на дочку, похитала головою:

– Наїздиш... Хіба за торбою, як істи захочеш.

Квартиру Люба знайшла сама. На фабриці їй дали адресу самотньої напівсліпої жінки, яка жила неподалік у старому фабричному будинку на

кілька сімей. Оленці те житло здалося похмурим і непривітним. І тепер, коли збиралася їхати з дому, так гостро відчула батьківську хату, яка дихає з усіх кутків материнським теплом. Озирнулася – на стінах ще давні бабині рушники на таких же давніх іконах. Намальована колись дідом Іваном картина у масивній саморобній рамі. На ній дівчина з довгою косою стоїть босоніж на мокрому піску, вдивляється на другий берег ріки, де один, без господаря, кінь п'є воду.

– Мамо, а кого то дід намалював? – не раз питала у матері Оленка.

– Ай, – відмахувалася та. – Діду твому аби нічого не робити. Він лише б малював та на Десні гав ловив.

Десь у коморі, у старій скрині лежали ще малюнки без рам на домотканому полотні. Оленка відчула, що відривається не тільки від домівки, а й від цілого світу, в якому залишається її дитинство.

Уранці наступного дня Микола ніс доньчині сумки до автобуса. Поставив біля магазину, де автобус розвертався, витяг із кишені цигарку, та не запалив, тільки пом'яв у руках.

– Там дивись, – промовив розважливо, – буде погано, кидай усе й вертайся додому. – Хотів іще щось додати, але в цей час велика чорна сумка стала поруч із Оленчиними.

– Здрастуйте, – Люба сіла на вологу від вранішньої роси лавку. Глянула на подругу, на її довгу нову спідницю, заплетене у косу волосся, насмішкувато хитнула головою й нічого не сказала. Слід того насмішкуватого погляду довго не зникав із її обличчя, навіть в автобусі, коли вони сиділи поруч і кожна думала про своє.

Перший робочий день у лікарні видався важким для Олени. Старша медична сестра поводила її по відділенню, показала, що до чого, познайомила з обов'язками й дала білий халат і косинку. Оленка наділа той халат, і щось перехопило їй у горлі. Стояла у невеличкій комірчині з відрами, ганчірками й дивилася на себе у маленьке дзеркало на старій списаній тумбочці. Заплющила очі, уявила, як уперше увійде в палату. Але не з ганчіркою і шваброю, а з фонендоскопом. Упевнена, привітна до тих, хто чекатиме її допомоги. Розплющила очі, зітхнула, ще раз поглянула на себе у дзеркало, взяла відро і вийшла у коридор.

До кінця чергування ледве трималася на ногах і з жахом думала про наступне. А коли прийшла додому, лягла, навіть не ївши, і проспала до ранку. Цілих дві доби вона тепер була вільна і не знала, куди діти час. Спитала у хазяйки квартири, чи далеко звідси бібліотека, але та не знала. Прожитий день у маленькій кімнатці чимось нагадував добровільне ув'язнення, коли дівчина нічого не відчувала, окрім суму за домівкою.

Прийшла з роботи Люба – й Оленка повеселішала. Поставила на стіл вечерю, але подруга від їжі відмовилася і прямо в одязі лягла на ліжко.

– Стомилася? – поспівчувала Оленка, та Люба не відповіла, заплющила очі й, здавалося, заснула.

Вона бачила, що подруга не спить, але не стала набридати розмовою, мовчки сіла на своє ліжко, що стояло під іншою стіною кімнати. Нараз Люба обізвалася, не розплющу – ючи очей.

– Ленко, давай тобі волосся обстрижемо. Хочеш – як у мене, або хімію зробимо.

– Я не знаю, – здвигнула плечима Оленка. – А що мені мати скаже?

– Як хочеш. Тільки так у місті ніхто не ходить. І взагалі, – дівчина підвелася на лікоть, – ти якась, наче оте плаття залежане, – і нове, і вже з моди вийшло. Глянеш на тебе, й відразу видно – селючка необтесана.

Оленка почервоніла, та нічого не відповіла, тільки запитала ще раз:

– Не хочеш їсти?

– Чого ти до мене причепилася?! – несподівано крикнула Люба. – Чого ти лізеш зі своєю вечерею? Як тобі їсться, то їж!

– Але ж ти голодна, – Оленка розгублено дивилася на подругу.

– Яке тобі до того діло?

– Як хочеш, – встала з ліжка, підійшла до столу. Зібрала посуд із їжею і понесла на кухню. Повернулася, роздяглася й хотіла вимкнути світло, та Люба промовила зовсім тихо:

– Не вимикай – я ще теж роздягатися буду.

Поволі зняла кофту, потім – спідницю. Ривком зняла сорочку – живіт у неї був туго затягнутий великою хусткою. Оленка здивовано дивилася на той живіт, потім перевела погляд на Любине обличчя.

– Нащо ти? – запитала зіщулившись, ніби від холоду.

Люба не відповіла, нервово розв'язуючи вузли. Оленка відсунулася на ліжку до самої стіни й, сидючи, натягла на себе ковдру аж до підборіддя, коли побачила великий живіт із червоними від хустки рубцями.

Подруги мовчки дивилися одна на одну. Тільки Любині очі звузилися, Оленчині ж, навпаки, розширилися від переляку, потім наповнилися слізьми ще дитячого розпачу.

– Не скигли й не питай нічого – то не твоє діло, – нарешті озвалася Люба. Надягла нічну сорочку, вимкнула світло, лягла і відвернулася до стіни.

Уранці Оленка прокинулася першою, зготувала свіжий сніданок. Підійшла до Люби – та лежала з розплющеними очима.

– Не спиш? – запитала якось винувато. – А я тобі сніданок приготувала. Хочеш, принесу?

– Я не буду їсти, – Люба підвелася і босими ногами стала на підлогу.

- Але ж ти й не вечеряла.

- Ну і що? - засміялася та. - Не бачиш - фігуру бережу. Давай краще допоможи затягнутися, - взяла зі спинки ліжка вчорашню хустку й кинула Оленці. - Дужче, - сердилася, коли подруга легенько затягла хустку, - коліном притискай - не бійся.

- Ти ж його так задавиш, - відступила знічено Оленка.

- Задавиш його... - Люба сама заново почала затягуватися. - Якби я могла, я б його так перетягла, щоб і не кавкнуло. Тільки воно, падлюче, ані зривається, ані отруюється. Знаєш, скільки я гидоти всякої перепила? Наче й замре - думаю: ну, все, а воно потім знову ворухиться. Що йому іще зробити? Ну, що? - втупилася в Оленку безтямними очима.

- Уже нічого не зробиш, - як могла, розважливо промовила та. - Собі тільки наробиш лиха!..

- Зроблю! - перебила її Люба. - Ось побачиш.

- Збожеволіла, - Оленка відступила до дверей. - Ти збожеволіла.

- А ти?! - Люба хотіла сказати щось іще, але тільки звузила очі, у яких була сама ненависть. - Менше гавкай. Тобі добре, а мені як? Що мені з ним робити - з'явитися у село, щоб мати убила? - впала на подушку і вибухнула плачем.

Оленка щільніше зачинила двері, підійшла до подруги.

- Не плач, Любо. Може, й справді можна щось придумати - поки не їхати у село...

- Я придумаю, - Люба відірвала від подушки заплакане лице, - я вичавлю його зі свого життя, - щосили здавила обома руками живіт, мовби зараз хотіла роздавити дитину.

Коли вона пішла на роботу, Оленці захотілося поблукати містом. Перед невеличким дзеркалом розчесалася й нараз відчула, як страшенно хочеться зібрати речі й піти на вокзал. Навіть пошукала очима свою велику сумку. Потім посміхнулася невесело і пішла у нервовий міський ранок.

Трохи більше, ніж за тиждень, поїхала додому. Ще звечора Люба наказувала:

- До нас не заходь. Мати прибіжить, скажеш - не можу приїхати й не скоро зможу. Фабрика - це їй не колгосп, нехай не думає. І дивись мені, не ляпни чогось. Комусь проговоришся - я знаю, що із собою робити.

Додому Оленка приїхала пізно. Біля хвіртки трохи постояла - боялася, що до хати зайде й розплачеться ще біля порогу. Батько з матір'ю вже повечеряли: мати щось робила коло печі, а батько читав за столом свіжу газету.

- От і поміч приїхала, - зрадів уголос, - а ти журилася.

Наступного дня із самого ранку Оленка вийшла на город. Мати умовляла ще поспати, бо ж он яка змарніла, та донька не послухалася. Взяла у повітці корзину й заступ, глянула на сусідський двір і пішла працювати у найдавший кінець. Але Дуня вгледіла її відразу, не встигла вона накопати й корзину картоплі.

– А моя де? – гукнула прямо з двору.

Оленка почула, та не розігнулася, тільки ще дужче почала налягати на заступ.

– Ти що, оглухла? – підійшла Дуня до неї.

– Та ні, ось виберу, – Оленка ховала очі, щоб не дивитися на тітку.

– Чого Люба не приїхала? – спитала сердито, мовби саме Оленка була в цьому винна.

– Вона, тітко, не може, – дівчина дивилася не на сусідку, а на заступ, – вона на роботі сьогодні, – і відчула, що червоніє.

– На роботі? – перепитала Дуня. – А-а. Тоді на тому тижні нехай приїде. Скажеш їй, що і вдома роботи багато.

Оленка старалася, працювала, не розгинаючись, навіть обідати не входила до хати. Вже під вечір, коли добре натомилася, сіла на картоплиння, задивилася кудись поперед себе. Надвечір'я було лагідне – ні вітру, ні хмар. Тільки сонечко, що, здавалося, теж натомилося за день, поволі котилося за Махонькин ліс. Оленка підставила долоню до чола, щоб подивитися на захід, і побачила, як разом із жінками йшла з поля мати. Донька вгадала її відразу не тільки по знайомому одягу, а й по ході. Ступала мати м'яко, немов задумливо, і завжди дивилася на землю, ніби боялася спіткнутися. Невисокого зросту, в білій хустині, світлій блузці, ще й досі струнка, Наталка здалеку була схожа на дівчину.

«А вона у мене й справді молода, – захоплено подумала донька. – Тільки вироблена дуже». Зітхнула, підвелась і знову взялася копати.

– Стомилася? – Наталка не заходила до хати, а відразу пішла на город із корзиною і заступом.

– Чого це ви, мамо, прийшли? Ідіть хоч поїжте та відпочиньте трохи, – запротестувала Оленка. – І так за день наробилися.

– А ти хіба гуляла? – посміхнулася мати. – Он скільки викопала! А вдвох воно і ще швидше. Прийде корова з паші, тоді вже обидві підемо.

Розпитувала про лікарню, про хазяйку квартири, а сама думала про те, як донька схудла й ніби щось змінилося у ній. Що – не могла збагнути й докоряла собі, що так легко відпустила її з дому.

З часом Оленка втягувалася у роботу, вже не так стомлювалася від біганини, лікарняної метушні і сприймала своє нинішнє становище як данину майбутньому. Але у цьому чималому місті їй було самотньо. Люба з кожним

днем робилася мовчазнішою, озивалася на розмову нехотя і то роздратовано. Ще й тітка Дуня напосідала на Оленку: чого Люба не іде? Переказувала дочці, що сама явиться у місто, як не діждеться додому. Люба сердилася на Оленку:

– Годі тобі пертися у село, на очі. Їздиш і їздиш, наче знарочне, щоб мою матір дратувати. Посидь місяць без сидора – нічого з тобою не трапиться.

– Хіба я тільки за сидором іду? – виправдовувалася Оленка. – Я ж за батьками скучаю...

– А я, думаєш, не скучаю? – спалахнула гнівом Люба. – За батьками... Знаємо, за якими батьками ти скучаєш. До того сухомозкого Андрія мотаєшся. Ще вона когось і обдурити хоче.

– А от і ні, – почервоніла Оленка. – Я не мотаюсь. Я...

Люба голосно засміялася:

– А що – може, він сюди їздить?

Оленка деякий час мовчки дивилася на подругу, потім промовила:

– А що мені тут робити? Сиджу днями у цьому закапелку, наче монахиня, – ні друзів, ні знайомих. Краще б я була на ферму пішла.

– Іще встигнеш, – посміхнулася Люба, але так, мовби скривилася. – Ферма від тебе ніде не дінеться, як і твій отой... Тільки він, Ленко, не любить дівчаток із кісками, маминих донечок – він тобі цього не казав?

– Чого ти до мене причепилася? – розсердилася Оленка. – Яке тобі діло до нас із Андрієм? Знаєш, Любо, мені інколи здається, що ти ненавидиш мене. А от за що – не можу зрозуміти. Чим я перед тобою завинила?

– Зави-и-ни-и-ла, – немов луна, повторила за нею Люба, вслухаючись у слово. Замовкла і різко відвернулася до стіни.

Останні два тижні на роботу не ходила – написала заяву на звільнення і днями лежала на ліжку. Хазяйці квартири сказала, що хвора, і та зовсім не заходила у дівочу кімнату. Годинами Люба лежала без сну. Оленка чула, як вона притишено стогнала серед ночі. Раділа, коли йшла на роботу на цілу добу, і кожного разу поверталася додому з тривогою. У село не їздила, хоча й знала, як хвилюються батьки, писала листи, виправдовуючись і обіцяючи скоро приїхати. У маленькій кімнатці разом із Любою і сама почувалася приречено, чекаючи того, про що обидві уникали говорити.

Перейми почалися у неділю вранці. Люба голосно зойкнула і злякано сіла на ліжку.

– Чого ти? – Оленка розплющила у темряві очі. – Що таке?

– Не знаю. Здається, почалося. Хоча іще рано, а може, й ні-і-і...

Оленка підвелася, увімкнула світло. Обличчя Люби, й без того бліде, дужче зблідло, в очах розпач.

– Що мені робити? – прошепотіла до Оленки. – Страшно, ой, страшно, – підборіддя тремтіло, а лице кривилося від болю.

Оленка підійшла, присіла на краечок ліжка:

– Не бійся – усі народжують. Будемо збиратися в лікарню.

– Я не того, – в очах Люби стояли сльози. – Я боюся, що буде потім зі мною, куди я дінуся? Ти поки нікому не кажи, добре? Хто питатиме – я додому поїхала.

На вулиці випав сніг, тільки-тільки прикрив сіру буденність асфальту. Мляво горіло світло у вітринах магазинів. Порожні тролейбуси шурхотіли містом, не спиняючись на безлюдних зупинках. В один із таких тролейбусів із промерзлими вікнами і зайшли Люба з Оленкою. Люба раз у раз стримувала стогін, до крові кусаючи губи. Біля дверей пологового будинку взяла Оленку за руку:

– Далі – я сама.

– Але ж... – Та ладна була не тільки вести її у приймальню, а й сидіти там, доки не закінчатся страждання.

– Ні, не йди, не треба. Вертайся додому, – Люба подивилася Оленці в очі, потім ніби відштовхнула її і різко відчинила важкі, пофарбовані білою фарбою двері. У коридорі прихилилася до стіни й голосно застогнала.

– А чого сама? Ну, пішли потихеньку, – літня жінка взяла Любу під руку. – Давай пройдемо туди, – показала на скляні двері. – Отак, – посадила на кушетку, допомогла роздягнутися.

За столом сиділа ще одна, стомлена безсонною ніччю, жінка. Озвалася до Люби, уважно дивлячись на неї поверх окулярів:

– Що? Документи?

Люба відкрила невеличку сумочку, яку принесла з собою, пошукала.

– Тільки комсомольський квиток, – промовила розгублено і голосно застогнала.

Жінка осудливо хитнула головою:

– Добре, що комсомольський квиток, тільки тут не райком комсомолу. Тут дітей народжують, а не в партію вступають. Кажи вже, як твоє прізвище.

Люба не відповідала, немов не розуміла, про що її запитують. Потім поклала квиток назад у сумочку і тихо промовила:

– Самойлюк Олена Миколаївна, тисяча дев'ятсот п'ятдесят сьомого року народження.

Майже цілий день Оленка блукала по місту, хоча, здавалося, дня й не було. Вранішній морок до кінця не розвіявся, і темніти почало відразу після полудня. Думала про Любу. Коли останній раз їздила в село, тітка Дуня приходила й кричала:

– Ти мені не бреш! Кажі правду, чого те стерво додому не іде? Я ось до вас доберуся. Я побачу, що ви там робите, у тому городі.

– Чого ти, Дуньо, кричиш? – заступилася за Оленку мати. – Приїде твоя Люба. Он же дитина каже, що план на фабриці горить і у вихідні працюють.

– Вони накажуть – ти їм вір. – І вже зі сльозами на очах: – Ти мені скажи, Олено, нічого з нею такого?...

Оленка силувано посміхнулася:

– Та приїде. Казала – може, й на ті вихідні.

Андрій теж не виходив із голови – що подумає про неї, коли вона стільки часу не приїжджає додому? Високий, справді худорлявий, тільки плечі широкі, міцні, юнак стояв перед очима – із самої весни, коли побачила його у невеличкому фойє сільського клубу. Оленка не відразу впізнала хлопця, хоча й знала, що восени повернувся з армії, та вона мало ходила до клубу – мати не пускала, хіба на свята. І то наказувала пізніше десятої години додому не повертатися. Дівчина соромилася друзям сказати, що їй не можна довго гуляти, тому більше сиділа вдома. Андрій тоді не зводив із неї погляду. Оленка ніяковіла під тим поглядом, бо ще не зустрічалася з хлопцями, хіба сусідський котрий проведе з клубу, щоб не боялася. Юнак наздогнав її відразу, коли вийшла з танців. Запізнишся – мати більше не пустить.

– Не боїшся сама? – запитав нарочито весело.

Оленка не знайшлася що відповісти. Так і йшли мовчки, мало не півдороги. Нарешті юнак знову обізвався:

– Я тебе раніш на танцях не бачив. – І додав насмішкливо: – мати не пускає?

– А твое яке діло? – образилася вона тоді. – Може, й не пускає.

– Справді не пускає? – запитав уже серйозніше.

Оленка не відповіла, тільки опустила голову. Біля свого дому не зупинилася, хотіла відразу зайти у хвіртку, та Андрій притримав її за плечі:

– Не ображайся. Я тебе чекатиму завтра.

Скільки потім тих «завтра» було у них: щасливих, закоханих. І от тепер...

Тепер Оленка боялася завтрашнього дня. Які розмови підуть по селу – Люба, напевно, поїде з дитиною до матері? А куди ж іще? Швидше б уже вечір та на роботу йти. Цілу добу вона буде зайнята і не матиме часу на постійні роздуми. По телефону завтра дізнається, як Люба. Чому завтра? Подзвонила, тільки-но прийняла змину. Назвала Любине прізвище, сказала, коли поступила у відділення. Їй відповіли, що такої нема і не було. Оленка ще раз перепитала, але на тому кінці проводу сердито кинули слухавку.

Вона з жахом думала про те, що подруга обдурила – не пішла у пологове відділення, нарочито відправивши її з-під дверей. Усю ніч не знаходила собі місця, але із самого ранку покликали до телефону: дзвонила Люба, сказала, що все добре – народився хлопчик, живий, здоровий, а то якась помилка трапилася вчора.

– Ти не приходи до мене, – аж ніби наказала у кінці розмови. – Не треба – я не хочу. Забирати прийдеш, принесеш, що я там приготувала, а зараз не треба ходити.

– Чому? – запитала здивовано Оленка. – Я їсти принесу...

– Не треба мені твоя їжа, – різко обірвала Люба й кинула слухавку.

Оленка намагалася зрозуміти подругу й виправдати. «Невідомо, що б я робила на її місці», – заспокоювала себе і чекала, коли дитину й Любу випишуть із пологового будинку.

У призначений день прийшла до лікарні з дитячими речами. Одягнена Люба вже чекала на неї. Оленку вразило її обличчя: худорляве й до того, воно ще більше схудло й видовжилось. Під очима темні кола, губи весь час смикалися посміхнутися й не посміхалися. В очах – мука, наче ізсередини роздирав неймовірний біль. Мовчки забрала в Оленки речі, передала медсестрі, щоб винесла дитину. Через деякий час та вийшла з немовлям. Хотіла віддати Любі, та Оленка першою простягла руки:

– Давайте мені, – обережно взяла пакуночок із дитиною, глянула в личко, посміхнулася – красень.

– Ходімо вже, – смикнула її за рукав Люба.

По дорозі думали, що сказати хазяйці, аби та не вигнала з квартири.

– Скажемо, що тільки на два-три дні, а потім ти поїдеш у село, – запропонувала першою Оленка.

Люба на те лише мовчки хитнула головою.

Хазяйка квартири здивовано стояла у дверях і дивилася на них крізь товсте скло окулярів, спочатку нічого не розуміючи, потім обличчя її набрало суворого вигляду.

– Такі квартирантки мені не потрібні, – промовила сухо. – Два-три дні я потерплю, а потім куди хочете, туди й ідіть.

Оленка занесла немовля до кімнати, поклала на своє ліжко, зняла пальто, похукала на руки, щоб трохи зігріти, й розгорнула дитячу ковдру.

– Зовсім як лялька, – здивувалася вголос, – таке манюсіньке, може, вже й мокре. А як ти його назвеш? – глянула зацікавлено на подругу.

– Не знаю. Чого на мене дивишся? Тобі лялька, а мені зашморг на шию. І не смикай, а то розверещиться. Лежить мовчки – нехай лежить. – Та немовля ніби почуло її, запручалося у пелюшках і заплакало.

– Кажу ж тобі, – Оленка почала розмотувати дитину. – Бачиш, які ми мокренькі. Зараз я тебе у сухеньке, ось так.

На малесенькій ручці висіла бирочка із лікарняної зеленої клейонки.

– А це вже ми знімемо, – легенько розв'язала й почала читати: – «Хлопчик – Самойлюк, 2,5 кг, 46 см, народився 10 грудня о 12 год. 30 хв.». Не зрозуміла – Самойлюк? – Оленка здивовано глянула на Любу. – Як це – Самойлюк, а не Карпенко?

Люба вихопила з рук бирку, прочитала і зле глянула на подругу:

– Потім поясню.

– Ні, поясни тепер, – Оленка нахилилася над немовлям, загорнула у ковдру і перекинула на Любине ліжко. – Чому дитина записана на мое прізвище?

– Тому що я документи забулася, а у моїй сумочці чомусь лежав твій комсомольський квиток. Ось на, глянь, – розкрила сумочку, дістала квиток і кинула на стіл. – І тобі що, не однаково? Це ж моя дитина, а не твоя.

– Ти все брешеш, – Оленка пильно глянула подрузі в очі. – Я зараз поїду в лікарню.

– Нікуди ти не поїдеш, – Люба міцно стиснула Оленчин лікоть. – Я візьму документи й сама поїду, а через пару днів оформлю свідоцтво про народження, і все. Та перестань приндитися – подруга називається. Замість того, щоб допомогти, через усяку дрібницю істеричу закатуєш.

– Але ж так не можна, – Оленка глянула на дитину і сіла на своє ліжко. – Тому ти боялася, щоб я не прийшла провідувати? Тепер мені ясно...

– Що тобі ясно? Що? Те, що мені треба було на вулиці народжувати без документів? – мало не крикнула Люба. – Іди, коли хочеш, – розкажуй.

Оленка нікуди не пішла, а на другий день Люба її попросила:

– Ленко, відчергуєш, побудеш із малим, а я до матері з'їжджу, а то, чого доброго, подасть на розшуки.

Із села приїхала сердита й схвильована.

- Дурепа стара, - промовила ще з порога. - Ледь битися не кинулась, коли я зайшла в хату. Де ти була, сяка-розтака? Чому на очі не показуєшся? А спробувала б я їй за дитину сказати... З'їздила до матері, називається.

- Що ж нам тепер робити? - запитала злякано Оленка.

- Не знаю, - Люба безсило притулилася до дверей. - А ця сліпа курка вже виганяє з хати?

- Ще нічого не казала.

- Ну їй добре, - полегшено зітхнула Люба і почала роздягатися.

Немовля спало на ліжку поруч із матір'ю, але як тільки прокидалося, прокидалася й Оленка. Обидві боялися, щоб дитина не плакала, особливо - вночі, по черзі носили на руках. Але хлопчик плакав мало. Більше спав, а коли прокидався, наготові була пляшечка з дитячою сумішшю - Люба ще у пологовому будинку відмовилася годувати груддю. Тільки тоді, як подруга йшла на роботу, вона залишалася з дитиною сама. Одного разу Оленка повернулася з чергування і не застала вдома ні Люби, ні дитини, ні їхніх речей. На ліжку побачила записку: «Ленко, прощай - я їду із сином далеко. Матері нічого не кажи - я ж колись повернуся». Оленка читала ту записку ще і ще, потім пішла до хазяйки квартири:

- Ольго Данилівно, Люба вам нічого не казала?

Жінка ніби аж із жалем подивилася на неї крізь товсті лінзи окулярів:

- Ні, розплатилася й пішла. А ти від мене теж підеш?

- Я не знаю. Я тепер нічого не знаю. А давно Люба поїхала?

Ольга Данилівна здвигнула плечима:

- Може, години дві-три...

Приголомшена Оленка повернулася у свою кімнату, сіла на ліжко: «Поїхала, наче втекла. Від мене втекла? Чого їй від мене тікати? І куди вона потягла те нещасне дитя у холоднечу?» - при згадці про хлопчика в Оленки на очах навернулися сльози.

На столі лежали розкидані папери, книги, непотрібні Любині речі. Оленка підвелася й почала прибирати. Між паперами, загорнуті у целофан, побачила Любин паспорт і трудову книжку. «Оце поїхала, - подумала схвильовано. - Далеко заїде. А коли вона ще на вокзалі?» Швидко накинула пальто, взяла сумочку, поклала туди документи. Пошукала свій паспорт, боячись, щоб Люба ненароком не забрала замість свого, - паспорт лежав на місці. Оленка і його поклала в сумку. Не чекала тролейбуса, сіла в таксі й попросила водія їхати на залізничний вокзал.

Коли таксі зупинилося неподалік входу, швидко розплатилася й хотіла бігти до дверей, але несподівано зупинилася - назустріч їй ішли лікар у білому халаті й міліціонер. Лікар ніс немовля, загорнуте у знайому Оленці ковдру.

Дівчина злякано дивилася, як вони підійшли до автомобіля «швидкої допомоги» і лікар відчинив дверцята, щоб сісти.

– Подождіть! – голос в Оленки зірвався. Вона розпачливо глянула на двері вокзалу, надіючись побачити там і Любу, та інші люди заходили й виходили, а її не було. Підбігла до машини. – Чому ви його забираєте?

Міліціонер міцно взяв її за лікоть:

– Ти знаєш, чия це дитина?

– Знаю, – і замовкла. Якась іще не усвідомлена думка майнула, наче блискавка, й Оленка опустила голову.

– То ти, може, й знаєш, чому вона дві години сама пролежала на вокзалі? – уважно глянув у розгублене дівоче обличчя. – Одумалась, – похитав докірливо головою і підштовхнув до інших дверцят автомобіля, – доведеться тобі тепер із лікарні забирати, якщо віддадуть.

Коли біля входу до дитячого відділення вийшли з машини, немовля заплакало.

– Дайте мені хлопчика, – простягла руки Олена.

– Навіщо ж ти кидала? – запитав суворо лікар і не віддав.

– Кидала? – повторила за ним і замовкла.

Лікар відчинив двері.

– Проходь, – кивнув їй головою.

У приймальному передпокої поклав немовля на кушетку, повернувся до Олени.

– Як же це ти? Спочатку залишаєш, пишеш оце, – тицьнув дівчині в обличчя якийсь папірець, – потім біжиш забирати. А що буде завтра? У тебе є документи?

Оленка витягла із сумочки паспорт і простягла лікарю.

– Самойлюк Олена? Галино Львівно, – звернувся до чергової медсестри, – передзвоніть, будь ласка, у пологове відділення, спитайте: чи народжувала у них десь три тижні тому хлопчика оця мадам, на прізвище Самойлюк?

Медсестра зневажливо глянула на Оленку й почала набирати якийсь номер. А та, мов уві сні, дивилася на лікаря, дитину й мовчки себе запитувала: «Чому я тут? Чому я все це вислуховую? Це не моя дитина, і нехай розбираються з нею самі. Ну Люба, ну і сволота. "Я іду із сином далеко", – згадала записку і криво посміхнулася. – Треба нарешті сказати правду».

– Подивіться на неї, – поклала телефонну трубку медсестра, – вона ще й усміхається, замість того щоб отут із сорому згоріти. У відділенні кажуть, що ти й там підозріло поводитися й ту крихіточку нещасну відмовилася годувати груддю.

- Що? - не зрозуміла Оленка.

У цей час немовля знову заплакало. Дівчина підійшла і взяла його на руки. Хлопчик затих, тільки оченятами уп'явся у неї, ніби відчував, що вона може зараз піти й залишити його отут. Оленка глянула у ті оченята, і щось перехопило їй подих. Вона притулила дитину до грудей і несподівано для себе промовила:

- Я забираю його назад. Де та записка?

Лікар мовчки простягнув їй зім'ятий аркуш паперу, потім щось сказав, та вона не почула. Поклала записку до кишені, не читаючи, й вийшла на вулицю. Якусь мить постояла за дверима, намагаючись усвідомити свій вчинок, подивилася на людей, що снували сюди-туди, і невпевнено ступила назустріч новому життю - з чужою дитиною на руках.

Січень того року видався мокрим. Маленькі сірі купки снігу лежали на узбіччях доріг. Він густо кружляв над землею, але швидко танув у великих калюжах. Здавалося, що це зовсім і не зима, а осінь затягнулася надовго. По-осінньому густий морок надвечір'я рано переходив у холодні темні ночі, і лише світло у вікнах розбавляло ту січневу нудьгу. Пізно увечері Оленка ішла сільською вулицею. В одній руці важка сумка, на іншій - дитина. Дівчина часто спинялася, ставила сумку на землю і перекладала дитину на другу руку.

У батьковій хаті світилося, тільки Оленка не відразу пішла до дверей. Стояла, прихилившись до хвіртки, і дивилася на Любину хату, в якій теж іще не спали. На якусь мить їй захотілося піти туди, з усієї сили загупати у двері, але вона не наважувалася ступити хоча б крок ні до чужої, ні до своєї хати.

- Що я наробила? - промовила вголос. - Навіщо, ну навіщо?...

Таки наважилася і боязко постукала у вікно. Відчинила мати.

- Це ти, Олено? - озвалася у сінях. Увімкнула світло, здивовано подивилася на дочку з дитиною на руках. - А там іще хто? - зазирнула їй через плече.

- Немає нікого, мамо. Я сама. Заберіть у дворі сумку.

Але Наталка не рухалася, стояла немов закам'яніла, потім ухопила ротом повітря.

- А це ж чие? - спитала так тихо, наче боялася почути відповідь.

- Мое, мамо. Пустите в хату? - Оленка обминула матір і сама відчинила двері.

На дивані у спідньому сидів батько й дивився телевизор.

- Здрастуйте, тату, - переступила поріг і стала біля дверей. За нею увійшла і Наталка.

Обидві, ніби чужі тут, розгублено дивилися на Миколу. Оленка посміхнулася і, тамуючи сльози, промовила:

– Пустите... нас двох?

Батько підхопився на ноги й, наче гості, подав їй стільця. Донька не сіла, а пройшла в іншу кімнату й поклала дитину на своє ліжко. Зняла мокре пальто і розвісила на спинці стільця. Озирнулася на двері – батько й мати мовчки стояли посеред хати.

– Мамо, я їсти хочу, – озвалася Оленка першою.

Мати вхопила рогача і кинулася до печі, потім опустила:

– Воно ж усе на столі. Ми з батьком недавно вечеряли. Вичахло, мабуть, – розвела руками і схлипнула вголос. – Що ж це воно таке на наші бідні голівоньки?

Оленка смикнулася, було, до столу і спинилася. Потім таки підійшла, опустила на стілець, взяла відрізаний хліб, надломилася.

– Ви, мамо, не плачте, – промовила тихо. – Якщо скажете – я зараз піду.

Рука з кусником затремтіла, і вона поклала його на стіл. Та мати нічого не відповіла, тільки обхопила руками голову і мовчки захиталася посеред хати.

– Ти чого? – Микола з силою смикнув дружину за рукав. – У нас хтось помер? – крикнув у скривлене плакати обличчя. – Хтось на лавці лежить?

– Лежить, хіба не бачиш? – Наталка вказала на двері, де спала дитина.

– Дурепа! Сядь краще! – Микола штовхнув її на диван. – То ж – дитя. Унук твій... чи, – глянув на дочку, – унучка?

– Хлопчик, тату, Іван, – подивилася батькові в очі, – Іван Миколайович, – і дві крупні сльози покотилися по дівочому обличчю.

– Ти чула?! – гримнув Микола на дружину. – Іван! – І високо підняв руку, наче вимірював висоту почутого імені.

– Чого ти розверещався? – Наталка потроху отямлювалася. – Краще спитай у неї, – кивнула на дочку, – сватів ждати у цій хаті й... батька дитяти?

Оленка мовчала, тільки низько опустила голову.

– А йди ти під дурного хату зі своїми сватами, – замість неї відповів батько, – дай дитині спокійно поїсти.

Уночі хлопчик плакав. Оленка по черзі перебирала пляшечки, що приготувала ще у місті. Взяла одну, збовтала, наділа соску. Почула, як мати підвелася з ліжка й мовчки зайшла до кімнати.

– Чого ти цицьку не даєш? – запитала неголосно.

Оленка обернулася до матері й побачила наплакані очі.

– Чого з пляшечки, а не годуеш груддю? – допитувалася та.

Донька на ці материні слова зніяковіла.

– Молока немає чи чого? – не вгавала Наталка.

– Немає, – відповіла, не підводячи погляду.

– А-а, – протягла мати. – А я думала – не хочеш, бо тепер узяли моду...

– Ви, мамо, йдіть, – попросила її донька. – Ідіть, лягайте.

– Аби ж лягти та вже й не встать, – важко зітхнула Наталка. – А мені ж завтра між люди.

Із самого ранку Микола заходився щось тесати за хатою. Вимучена безсонною ніччю дружина ішла до корови з дійницею.

– Що це ти робиш? – запитала, озирнувшись на сусідський двір.

– Колиску Івану, – відповів чоловік, не відриваючись від роботи.

– Яка тепер колиска? Тепер люльки та коляски всякі, а він колиску теше, – сердилася і на чоловіка, й на себе, і навіть на корову, що стояла, повільно жувала жуйку і довірливо з хліва дивилася на господиню.

– То нехай чужі у колясках сплять, а наш буде у колисці, – Микола провів рукою по гладенькій поверхні деревини й посміхнувся.

– Дурний ти, чоловіче. Плакати треба, а він радіє, – зітхнула так, мовби й справді збиралася заплакати, але не заплакала, тільки журливо похитала головою.

Батько першим пішов на роботу, а мати все товклася по господарству і нічого не встигала.

– Як же це ти зуміла? – запитала у доньки, коли залишилися в хаті самі.

– Що? – Оленка теж цілий ранок намагалася щось робити.

– Скрить од усіх. Я б вік не подумала... Зовсім нічого ж не було видно.

Донька здвигнула плечима:

– Перев'язувала живіт хусткою. Нащо воно вам, мамо?

– Та чудно якось. Ходила, ходила у дівках, а тут нате вам... Признайся ж хоч, хто батько?

Оленка густо почервоніла, дивилася на матір і мовчала.

– Наш чи чужий? – допитувалася Наталка. – Чого ти мовчиш? Чого не кажеш, хто над нами так насміявся? – кричала уже крізь сльози.

– Лається чи що? – двері відчинилися, і в хату зайшла Дуня.

Наталка розгубилася:

– Нащо воно тобі? Ходімо вже на роботу.

– Та я, кахи, – Дуня зацікавлено провела очима по хаті, – це ось хлібинка і коржики як положено, – підійшла до столу і виклала з хустки хлібину, печиво і жменю цукерок. – Уляна Савчукова казала мені вранці, що у вас дитятко, а з порожніми руками наче недобре...

Оленка з матір'ю тільки мовчки презирнулися.

– Казала, своїми очима бачила вчора, – продовжувала Дуня, – то я думаю, дай зайду, мо', й бреше. Кажу їй – де б воно узялося, а вона хреститься, божиться...

Наталка побачила, як несподівано обличчя у доньки поблідло й вона заступила собою двері до кімнати, де лежала дитина. Стояла, схрестивши руки на грудях, важко дихала, а в очах горіла не бачена досі лють.

– Ідіть, тітко, – сказала так тихо, що й мати ледве почула. – Ідіть, – промовила голосніше і ступила крок до сусідки, немов збиралася її вдарити.

Та злякано позадкувала до дверей:

– А я хіба що – люди кажуть. Чого ти на мене набичилася? – У цей час у кімнаті запручалася дитина. – О, бач, – посміхнулася радісно Дуня, – хе, а вона на людей кидається, – відступила до дверей. – Моя Люба не принесла у подолі, то ніхто й не каже.

– Не принесла, бо... – зірвалося в Оленки, та вона несподівано замовкла, хоча їй хотілося вбігти до кімнати, узяти немовля на руки й крикнути тітці: «Бо вона викинула його, мов щеня. Заберіть – це ваше!» Але не крикнула, тільки ще більше зблідла і мовчки пішла до дитини. Сіла на ліжко, довго дивилася на хлопчика, який заходився плачем, і нічого не робила, навіть не взяла на руки. З ненавистю думала про Любу, про її матір і з жахом – про те, що мусить рстити їхню дитину. Чому? Чи не краще припинити все зараз?

– Ну, чого ти кричиш? – нахилилася до маленького личка, підсунула руку під голівку. – Хіба я винна, що твоя мати – сучка? – промовила і злякано озирнулася на двері.

Наталка повернулася з роботи першою. До Оленки не обізвалася, а мовчки почала поратися. Донька бачила, як вона боляче переживає ганьбу, що увійшла у їхній дім разом із дитиною. Їй і самій боляче, але не від сорому перед людьми, а від образи, що мусять вона і її рідні переносити той сором. Мовчала винувано, не обізвалася й до батька, коли, трохи заточуючись, той зайшов до хати.

- Де це ти набрався? - Наталка навіть зраділа, що буде на кому зігнати злість.

- Із хлопцями унука замочили, Івана, - посміхнувся широко, - щоб ріс здоровий.

- Чи у тебе всі вдома? Тут плакати треба, а він - замо-о-чили, - перекинула чоловіка.

- Що ти все - плакати та плакати? Як тобі хочеться, то реви, а я не буду, - надів шапку, взяв порожні відра і вийшов із хати. - Дурна гуска, - промовив у сінях неголосно, але Наталка почула і спересердя кинула у куток рогача, що аж крейда посипалася з комина.

На вихідні молодь з'їжджається у село - хто навчається, хто працює по містах, але у суботу невеличкий сільський клуб завжди переповнений хлопцями й дівчатами, які повертаються не тільки провідати рідних і взяти харчі, а ще й побути у світі своєї неповторної батьківщини, у який хочеться повертатися не тільки з відстані багатьох кілометрів, а й з відстані цілого життя, коли вже і повертатися немає до кого. Оленка з боєм думала, що у клубі зараз усі тільки й говорять про неї. Забігали подруги, та більше з цікавості, роблено дивувалися дитині й намагалися випитати подробиці її несподіваної появи. Не допитавшись, починали переповідати останні новини, не забували обмовитися, як із Андрія тепер сміються хлопці. Краще б не заходили. Після їхніх відвідин Оленка годинами тамувала сльози розпачу й образи. З надією і страхом думала про зустріч із Андрієм, і, коли він прийшов, серце забилося так, ніби хотіло першим вискочити з грудей і кинутися на вулицю, де чекав на неї коханий.

Пальці тремтіли, й Оленка ледве застібнула гудзики на пальті, потім надягнула білу шапочку, яка пасувала їй. Ще раз глянула у дзеркало і вийшла на подвір'я. Андрій стояв біля хвіртки й далі не проходив. У темряві побачила знайомий силует і ще більше захвилювалася.

- Здрастуй, Андрію, - промовила першою.

- Привіт, незаймана, - відповів той глузливо і надто голосно, мовби хотів, щоб його почув іще хтось, а не тільки сама дівчина. Оленку ніби хто в груди штовхнув.

- Ти за цим прийшов? - голос у дівчини затремтів, вона з усієї сили намагалася не заплакати.

- Я ж думав - ти справді... А ти... - Нотки болю юнак ховав за грубістю слова. - Шльондра, від мене пручалася, а сама з іншими... - Ступив до Оленки, схопив її рукою за плече і боляче стиснув. - Мене за ніс водила - з мене ж сміються тепер усі...

- Пустити, - Оленка вперлася руками Андрієві в груди. - Пустити, боляче.

- Невже? А тепер? - хлопець розмахнувся і вдарив її долонею по обличчю.

– За що?! За що?! Будьте ви всі прокляті! – крикнула, відштовхнула від себе і побігла в хату. Не роздягаючись, упала на ліжко, обличчям у подушку.

Наталка й собі беззвучно плакала, витираючи рушником вимитий посуд. А вдосвіта побачила, як донька збирає речі.

– Куди це ти? – запитала тривожно.

– Поїду, мамо. – Від безсоння обличчя в Оленки поблідло, під очима темні кола, а в очах – відчай пораненого птаха.

– Куди? – Наталка стояла в самій сорочці й по черзі дивилася то на доньку, то на дитя, що уві сні солодко смотало гумову пустушку.

– Не знаю, мамо, – голос доньки зривався на плач, – десь знайду місце, ніж отут, – схлипнула, затулила обличчя дитячою пелюшкою, і плечі її затремтіли.

– А ти ж як думала? – у Наталки самої навернулися сльози. – Було тоді шануватися. Було тоді... – І теж схлипнула. – Думаєш, нам із батьком легко від людей очі ховати?

– От я й поїду...

– Їдь. – Наталка висмикнула з її рук пелюшку. – А онука я не дам.

Оленка здригнулася, почувши те «онука», пильно подивилася матері в очі.

– Не дам хлопця, а ти сама як хочеш. Собі, може, й даси раду у чужих людях, тільки не Івану – так, мій маленький? – повернулася до ліжка, взяла дитину на руки. – Ходімо до діда, мій онучечок. Дід хороший – він любить Іванчика. А мама – кака. Нехай іде, – вийшла з кімнати, підійшла до ліжка, легенько штовхнула сонного чоловіка. – Посунься, Миколо, хай дитя коло тебе поспить.

Чоловік здивовано глянув на дружину, потім посунувся на самий краєчок, поклав на дитину широку долоню.

– Таке, – розсердилася Наталка, – поклав лапище на животик – задавиш.

Микола забрав руку.

– А як упаде? – спитав винувато.

– Не впаде, як не зіпхнеш, – озирнулася на доньку, що заплакана стояла у дверях, похитала докірливо головою і нічого не сказала.

Оленка не поїхала з дому ні того дня, ні наступного, ні через місяць. Жила усамітненим від села життям і часом не могла осягнути, що відбувається з нею. Дивилася, ніби збоку, на себе й на людей і намагалася зрозуміти, чи правильно вчинила. І кожного разу життя підказувало протилежні відповіді. Годувала дитину, купала, прала пелюшки, але все тільки тому, що так потрібно робити. А коли по кілька ночей маля не давало заснути, докоряла

собі, що забрала, і ненавиділа Любу. Інколи відкривала паспорт, дивилася на запис «діти». Син. Посміхалася гірко й подовгу стояла біля вікна, у яке було видно Любину хату. Спочатку жевріла надія, що та одумається, повернеться й тоді для неї закінчиться ця добровільно взята на себе ганьба. Але по весні перестала надіятися, коли тітка Дуня зайшла до хати усміхнена, у руці тримаючи листа.

– Я тобі привіт несучу. Ось, – підняла конверт над головою, – Люба прислала.

В Оленки схвильовано забилося серце, і вона ледь стрималася, щоб не вихопити його із тітчиних рук.

– Де вона? – запитала тихо.

– На БАМі моя Люба. Тепер усі туди ідуть. На ось, прочитай, – переможно тицьнула конверта дівчині.

Оленка взяла, і руки у неї затремтіли. Перескакувала очима з рядка на рядок, шукаючи для себе чогось головного. Та Люба писала лише про те, що на БАМі добрі заробітки й вона не скоро приїде. Просила не хвилюватися – у неї все добре. Передавала їй привіт і більше нічого. Зворотної адреси не вказала, тільки дописала: «Мой адрес не дом и не улица, мой адрес – Советский Союз. Мені не пишіть, бо ваші листи загубляться тут. Я сьогодні в одному місці, а завтра за триста кілометрів».

– Бреше, – промовила вголос Оленка.

– Що бреше? – тітка обурено вихопила у неї з рук листа. – Ось подивися, – вказала пальцем на штамп, – БАМ і ще щось, хто його тут розбере. Скажи, що заavidно. Гибієш тут, он... – кивнула на ліжко, де, обкладений подушками, сидів маленький Івась.

Оленка якось дивно подивилася на тітку, перевела погляд на дитину, потім знову на тітку. Так пильно глянула їй в очі, що Дуня не витримала того погляду:

– Чого вирячаєшся? Сердишся на мою Любу, що не обісралася дітям у вісімнадцять років, як оце ти? Дак хто ж тобі винен? А я, дурна, листа їй принесла – нехай, думаю, порадіє, а вона...

У відповідь Оленка криво посміхнулася:

– А як умрете?

– Що? Що це ти мелеш? – тітка оторопіло подивилася на Оленку.

– Куди тоді телеграму слати, щоб Люба вас ховати приїхала? – злі вогники насмішкувато танцювали у дівочих очах.

– Тю-ю, сказала, – у Дуні аж слина бризнула з рота. – Моя Люба...

– Ваша Люба – падлюка, – перебила її Оленка. – Так і передасте їй від мене... Як буде куди.

– Нога моя більше у цю хату не ступить. Гуляще стерво, ще вона і мою Любу гудить! – тітка так хряснула дверима, що аж вікна жалібно дзенькнули, й навіть на вулиці було чути: – Повна хата байстрюків, а вона мою Любу зачіпає!

Після того як Дуня пішла, Оленка довго стояла посеред хати, аж поки маленький Івась не озвався на ліжку.

– Ба-ба-ба, – хлопчик намагався уже щось говорити.

Оленка підійшла до нього:

– Бабу, мій маленький, упізнав, а вона тебе от ніяк не впізнає.

Іван кинув цяцьку і радісно простяг назустріч їй рученята.

У травні одружувався Андрій. Привіз дівчину з іншого села, і вся молодь гуляла на його весіллі, тільки Оленку не запрошено. Вона стояла з дитиною у дворі й чула, як голосно сигналили біля клубу легковики.

Іван заковзався на руках і несподівано голосно заплакав, немов хотів комусь на тому весіллі нагадати про себе.

– Не плач, – погладила його по голівці Оленка, – сердишся, що нас не погукали? Але ж ми з тобою завинили дуже, провинилися перед усім оцим світом.

З її очей покотилися сльози, і вона уткнулася обличчям у крихітне дитяче плічко.

З часом про Оленку почали забувати, ніби її й не було у селі. А вона вдень працювала на городі, допомагала матері, а увечері сідала за книги.

– Таки думаєш поступати? – спитала якось мати.

– Не знаю, мамо. Та хрест на собі я не поставлю. Я, мамо, – спіткнулася і замовкла. Потім посміхнулася. – Ось нехай тільки Іван підросте трохи.

– А ти не бійсь нічого, – озвався батько. – Ми допоможемо. Хлопець із нами буде. У дитсадок піде, я вже питав у голови. Ти, дочко, молодця у мене, – і замовк.

Оленка з якоюсь несподіваною тривогою подивилася на батька, але той зосередився на кінчику самокрутки, де тлів гіркий домашній самосад.

Та до медичного інституту вона знову не вступила. На другому екзаміні «заробила» трійку з хімії, складати іспити далі не було сенсу. «Значить, мені тільки одна дорога, – думала приречено, – на ферму, у гній. Тоді навіщо мене десять років учили? "Без блату, без хабара..."» – впливло у пам'яті сказане Любою. І вона зацьковано дивилася у завтрашній день, у якому тепер не було місця наївним дівочим мріям. Оленка ще більше змарніла і якось враз подорослішала.

Одного разу Наталка сіпнула чоловіка за рукав, коли самі були на подвір'ї:

– Треба щось робити, батьку, бо пропаде наше дитя.

– Не пропаде, – озвався той.

– Ага, що я, не бачу? – промовила засмучено. – Ні друзів, ні роботи, ні... Чого ти на мене так дивишся? Може, вона ще й за тим негідником сохне, від кого дитятко, – ми ж з тобою нічого не знаємо.

– Нехай на роботу йде. Поки що підмінною на ферму. І хлопчик у порядку буде, – сказав розважливо й замовк.

Наталка теж мовчала деякий час, потім зазирнула чоловікові в очі:

– Чуй, Миколо. Я оце думаю – ми з тобою і самі б дитятко виростили, а вона нехай би їхала кудись, мо', на отой БАМ, як Люба. А то ж дивитися на неї важко – ще й не цвіла, а уже в'яне.

– За яким чортом їй на той БАМ їхати? – Микола докірливо похитав головою. – Не чіпай її, Наташо, – назвав дружину лагідно, як колись. – Життя само виведе нашу дочку куди треба.

– Виведе, – схлипнула дружина. – Уже бач куди завело.

На роботу Оленка підвелася о четвертій ранку. Подивилася на дитину, легенько накрила ковдрою. Розчесалася у темряві, затигла волосся у товстий вузол і запнула білу материну хустку.

– Тебе провести чи сама? – запитав неголосно батько.

– Я не боюся, тату, – відповіла так же тихо і вийшла з хати.

Спершу йшла дорогою, потім – стежкою, навпростець. Роса була холодною, густою, й Оленка швидко намочила ноги. Спинилася, зовсім зняла старі туфлі й далі пішла босоніж, відчуваючи приємну свіжість росяної прохолоди.

На фермі було сонно, й у приміщеннях не світилося, тільки у корівнику горіло світло. Дівчина зайшла, неголосно привіталася і ніяково стала біля вхідних дверей.

– Здорова була, – озвалася неподалік немолода вже доярка Параска Микитівна. – Сергійовичу! – гукнула кудись у глибину сараю. – Миколина дочка прийшла! – Оленка побачила, як то в одному, то в іншому місці вигулькнули з-за корів зацікавлені жіночі обличчя.

Високий літній чоловік підійшов до неї, привітався й аж зрадів.

– Добре, що прийшла, а то немає кого сьогодні на дві групи поставити. Хоч сам ставай. Ходімо, покажу тобі корів, дам бідони й доїльні апарати. Не бійся, – побачив, як дівчина знітилася, – я навчу ними доїти. Головне, щоб руками уміла, бо тут попривчали, що через одну вручну доїться. Умієш? – Оленка ствердно кивнула головою. – Оце твої поки, – легенько ляснув

долонею по крайній корові. – Двадцять шість доїться, і три в запуску. Пішли, ще халат видам і чоботи, – глянув на Оленчине мокре взуття, – бо в цьому багато не наробиш. Й кажу тобі – не бійся, то спершу важко, а потім втягнешся. – Дістав ключі, відчинив двері маленької комірчини. – Оце тобі, – поклав на стільчик марлю, синій халат, поставив двоє новеньких відер. А потім підгукнув до столу. – Порозписуйся за все й бережи, бо тут може корова язиком злизати. Знаеш сама, які у нас люди.

– Щось ти довгенько, Сергійович, у коморі порався! – вигукнула на весь корівник молода червоношока доярка. Оленка знала її в обличчя і знала, що ту звати Ольгою, але невідомо чому позаочі жінку називали Чухонькою. Ольга примружилася на Оленку і знову на весь корівник: – Дивись, бо вона дівка бита. Будеш тоді лупать очима перед жінкою.

Оленка почервоніла, розгублено глянула на завфермою. Сергійович докірливо похитав головою, суворо глянув у бік доярки:

– Ти б, Ольго, посовістилася – мелеш дурним язиком, наче корова хвостом. Не слухай її, Олено, роби своє діло, і край. Ходімо, я покажу тобі, як апарат підключати.

Вранці, коли поверталася з ферми, мати вже витоплювала у печі, попоралася і собі збиралася у ланку. Батько йшов на роботу раніше, й вона знову мало не до самого вечора залишалася з Іваном сама. Стомлено сідала на саморобний стільчик і довго сиділа мовчазна й байдужа до всього. Руки боліли й пухли, бо чимало корів у кожній групі не хотіли віддавати молоко в апарат.

– Це чепуха, – говорили доярки. – Поки тепло й корови на пашу ходять – робити можна. А от взимку, коли корми на пузі попоносиш і повен хлів гною, от тоді ручки не тільки попухнуть, а ще й порепаються.

Оленка, здавалося, байдуже слухала ці розмови, лише одного разу, коли мати винесла її робочий одяг у сіни й при цьому сказала: «Клади його десь подалі, бо так смердить фермою, що й дихати у хаті немає чим», боляче посміхнулася і промовила:

– Мені б, мамо, і самій кудись дітися, бо я вже теж засмерділася.

Наталка з сумом глянула на дочку, похитала головою:

– У житті, Олено, всього доводиться спробувати – не тільки гною і не тільки одній тобі, але все воно переживається.

Якось прийшла увечері з роботи, почала перевдягатися у сінях. Чує, мати з хлопчиком у хаті грається:

– Ану, Іванька, скажи – мама. Не бабкай, а скажи – ма-ма.

Оленка, ніби ошпарена, вскочила до хати:

– Мамо, нащо це ви учите?!

– Що? – Наталка здивовано подивилася на дочку. – Що я такого учу? Не матюки ж гнути, а «мамо» казати. Чого це ти сердишся?

Оленка опустила голову і стомлено сіла на стільчик:

– Робіть, що хочете.

А малюк угледів її, запроувався від Наталки, щоб Оленка взяла на руки.

– Ану цить. Мама стомилася, не бачиш? – Наталка посадила Іванчика собі на коліна. – Ач, який луцман, уже баба у руках не вдержить.

– Ма-ма-ма, – залопотів хлопчик і голосно заплакав.

– О! – вигукнула Наталка, – випросили-таки. На твоє золото, – і подала дитину Оленці.

До року Іван бігав по хаті, перевертав горщики на лаві біля печі, але найбільше йому подобалося стати до рогачів, пхнути їх, щоб вони з гуркотом падали на підлогу.

– Бах, – говорив тоді він радісно.

– Я ось тобі дам «бах» по одному місцю, – сердилася Наталка. – Чорний весь, наче сажу трусив. – Замурзаний хлопчик тікав до діда, хапав його за штани й голосно кричав, вимагаючи швидше брати на руки. – Я і в діда знайду, розбишака малий, – сварилася Наталка пальцем. – Тільки посмій мені ще робити шкоду.

Лише Оленка ніяк не могла звикнути до дитячого «баба», «мама». Іноді їй здавалося, що хлопчик озивається до її матері. Думала про те, що не може вимовити «син», «синок» навіть подумки.

Сніг тієї осені випав рано. Потім розтанув, наробивши грязюки на сільських вулицях. Корів на пашу вже не виганяли, а тільки випускали у кошару, щоб менше було гною у сараї. Але у кошарах худоба по черево ходила у грузькій багнюці, яка потім засихала на вимені, боках і навіть на спині. Доярки лаялися, намагаючись відшкребти засохлу багнюку і бебехи, вимити дійки. Мало не щодня завferмою кричав на них, що корови брудні й молоко брудне і що його не прийме завод. Жінки огризалися у відповідь, часто сварилися між собою, особливо коли ділили корзинами скинуту трактором посеред корівника купу напівгнилої картоплі чи буряків. Правда, швидко забували про сварки. До Оленки звикли, здавалося, що і вона звикла до цієї просмерділої кислим силосом ферми, де гуртом раділи й святкували і гуртом плакали над чимось горем.

Одного разу Ольга Чухонька принесла на роботу кошолку з іжею і пляшкою горілки.

– Дівчата, сьогодні швидше ворухіться – замочимо перше мое тридцятиліття, – сказала весело.

Перед цим Оленка і ще дві доярки вибирали у сільмазі для Ольги подарунок. Довго дивилися на вивішений, нікому не потрібний одяг, виробництва власних підприємств, які гнали план і зовсім не замислювалися, чи користується їхня продукція попитом чи роками залежується у магазинах і на складах. Нею завалювали сільські магазини, не даючи селянину іншого вибору. Параска Микитівна вертіла у руках шовкове плаття у великих плямистих квітках.

– Їй-бо, дівчата, на мою Рябуху шилося. Так і на неї надінь – колотися почне.

Повісила назад, взяла інше.

– А це? – подивилася запитливо на Оленку. Та уявила Ольгу Чухоньку в червоній, з глибоким вирізом, сукні й пирснула у кулак. – Ні, ну що воно за життя таке? – уже сердилася Параска Микитівна. – Понашивали, наче на опудало. От би тих і поодягати у це, хто такого навиробляв. Чи його що з посуду взяти?

Та на полицях, де мав продаватися посуд, стояли самі лише горщики під квіти. Тоді Параска Микитівна тихо підгукнула продавщицю й спитала ще тихіше:

– Мо', у тебе, Ганно, під прилавком що є? Не брати ж усяке гівно – його у нас на фермі й так хватає.

Продавщиця вийшла у підсобку і винесла запакований у картонному ящику чайний сервіз.

– Ось нате, останній.

Параска Микитівна хотіла розпакувати, щоб подивитися, але жінка гримнула на неї:

– Бери, Параско, мовчки та йди, поки ніхто не бачить. А то буде мені.

Параска Микитівна зняла із себе чорний, з вишиваними квіточками фартух і обгорнула покупку.

– Ну, то дай ще хоч простиню яку чи полотенце, – випрошувала, – ось гроші залишилися. Не для себе ж прошу.

– Нема, – розвела руками маленька, з худорлявим веснянкуватим обличчям продавщиця, Оленчина далека родичка. – Хочеш – забожуся? Он візьміть ляльку чи ось цього ведмедя, – взяла у руки чималу іграшку.

– Ведмедя? Нащо їй ведмідь? Дай хоч оту сорочку. – Жінки з ніжністю розглядали білосніжну шовкову комбінацію. – А гарна, правда? – Сива доярка ще раз торкнулася зашкарублюю рукою білого шовку і сумно посміхнулася.

Іменинниця зраділа сервізу, а коли розгорнула сорочку, охнула.

– Ви б сказали – я б руки з милом вимила, – пожартувала. – Ех, хоч до вінця, і плаття білого не треба.

А потім наливала у грановані чарки міцної домашньої горілки. Налила й Оленці.

– Пий до дна, щоб була думка одна.

Жінки засміялися, й Оленка випила разом з усіма, скривилася, взяла квашеного огірка.

– Оце по-нашому, – похвалила її Ольга і ще долила горілки у чарку.

Параска Микитівна уважно подивилася на доярку, але нічого не сказала. Знову випили, повеселішали.

– Ти от що, Олено, – Ольга з апетитом жувала печене домашнє м'ясо, – ти на нас не сердься, коли що не так – ми тут усі свої. Ну, от скажи чесно – хто батько твого Івана?

Оленка знітилася, опустила на стіл руку з огірком.

– Не тушуйся. Ну, чого ти? Випий ще ось. – Ольга хлюпнула у її чарку горілки. Та Оленка не взяла чарки. – Бува, не мій Петро? – Чухонька, здавалося, не бачила, що в Оленки на очах навертілися сльози. – Бо він у мене така зараза, як ото бугай Мартин, – убачить корову і вмить очі кров'ю наливаються. – Засміялася першою, інші доярки теж засміялися. А Оленка мовчки піднялася з-за столу і вийшла.

– Ну, що я тут сказала? – огризнулася Ольга, коли Параска Микитівна суворо глянула на неї.

– Нащо ти так? Дівці й без тебе важко. Не могла притримати свого язика?

– Я її під мужика клала, чи що? – відповіла та нарочито весело. – От тільки б дізнатися – під якого?

Працювати ставало важче. Вдарили морози, а худоба лежала без соломи, прямо на мокрій долівці. Кормів не вистачало. День починався і закінчувався чиеюсь лайкою.

– Де я вам наберуся тих кормів? – кричав уже й завфермою. – З дому принесу? Дадуть мені, я їх у кишеню не сховаю. – І чорний, мов ніч, ішов у контору до голови сваритися і вибивати корми та солому. І такий же повертався назад, коли зовсім нічого не вдавалося вибити, – соломи у колгоспі не було, як зерна і зернофуражу. – На чорта тоді стільки худоби держати, аби мучити невинну тварину? Ну, на чорта? – доводив комусь подумки, не помічаючи, що говорить уголос.

Перед Новим роком почали телитися корови.

– Помагай! – кричала Параска Микитівна на розгублену Оленку, що стояла біля корови, яка ніяк не могла розтелитися і жалібно мукала на весь сарай.

– Як? Хіба я знаю? – Оленка аж відступила, злякано озираючись на доярку.

– Тьху на тебе, – Микитівна зняла із себе пояс, яким був підперезаний халат, швидко накинула на маленькі ніжки, що то показувалися, то знову ховалися, зав'язала. – Тягни! Ну!

Оленка ухопилася за поясок, і вони удвох почали витягувати з корови телятко. Корова знову жалібно замукала.

– Терпи, рябенька, терпи, моя голубонько, – умовляла її доярка, немов людину. – Ще раз. Чи ти не снідала сьогодні? – гримнула на Оленку, хоча та й тягла щосили, аж піт на чолі виступив. Телятко було майже все чорне, з білою зірочкою на лобі. – Ну, от, бери й витирай. Бичок чи теличка? Теличка, Олено, бач, – раділа вголос доярка, – путня виросте корова, хоча й важко на світ з'явилася.

Оленка почала обтирати теля, воно сіпалося і намагалося стати на ноги.

– Зірочка ти моя, – з ніжністю підняла на руки. – Ач, яка бідова.

Голова колгоспу, коли приїжджав на ферму, на Оленку мало звертав уваги, більше розмовляв зі старшими доярками й завфермою. Завжди ходив у чорній куфайці, старій смушевій шапці й кирзових чоботях. Тільки вже як їхав до райцентру, переодягався. А коли дружина просила не надягати куфайку і чоботи, сердився:

– Я на роботу йду, як усі люди, а не в театр...

І часто, особливо на полі, коли під'їжджав до трактора чи комбайна, який простоявав через поломку, заковчував рукави. «Посунься, – казав механізатору, – у чому тут діло?» – і допомагав, аж поки трактор не рушав із місця. А коли поломка була серйозна, мчав на тракторний стан за підмогою, вантажив у «бобик» потрібне залізниччя, саджав слюсарів і знову їхав у поле.

Не сказати б, що колгоспники любили Данила Павловича, більше лаяли. Та, коли на чергові збори з району приїхало начальство і привезло з собою заміну, високого, ще молодого чоловіка у пижиковій шапці й новенькому модному кожущку, збори схвильовано затихли. Селяни переглядалися між собою. «Що воно таке? – питали один в одного. – За що це Павловича кишкають?»

Данило Павлович був у білій сорочці, сірому, але вже не новому костюмі. Довго звітував про роботу, а коли відзвітував, кашлянув у кулак:

– Я тее... Я тут вам не казав, – подивився у зал, – мені на пенсію скоро, ну і тее, ось, – показав рукою на сцену, де сиділа президія і майбутній новий голова колгоспу. – Прошу любити і жалувати.

У залі спочатку стояла мертва тиша, потім люди зашуміли незадоволено, заговорили голосно. Шум наростав, і парторг колгоспу, що сидів у центрі довгого столу, засланого червоною матерією, постукав олівцем по графіну з водою.

– Тихіше, товариші! Хто хоче виступити, прошу за трибуну.

– Не піду я за трибуну, – підвівся уже пенсіонер, конюх Свирид із дивним прізвиськом Проневський, спересердя кинув свою шапку на стілець, де сидів. – Я і звідси скажу, то почує, хто схоче. Ти, Данило Павлович, – дезертир! – крикнув до сцени. – Мовчав, мовчав, а тоді – здрасте, оставайся лавка з товаром. На пенсію він запросився, бо попросили. То ти так і скажи народу, а не крути. Хіба не бачиш, якого хлюста нам привезли? І, главно, нас не спитали.

У залі загули.

– Нащо нам чужий? – кричав із місця літній тракторист Іван Люшня. – У Павловича пуповина у нашому селі закопана, воно йому й болить. Он скільки всього настроїв. І ще построїть.

– У вас колгосп відсталий, – другий секретар райкому партії підвівся з-за столу і підійшов до трибуни. – Ви, товариші, не галасуйте, справа серйозна, а ви кагалите, наче на базарі. Ваш колгосп у хвості району плентається і район тягне назад. А ви тут демагогію розводите.

Він довго переконував колгоспників, але не переконав. У залі підвівся і вийшов до трибуни червоний від хвилювання завідувачий фермою.

– Ми у хвості, да... – м'яв у руках нову шапку. – Дак, а чого ж ми за весь район план по льону тягнемо? Ви своїм передовикам даєте план на картоплю та на зернові, то вони й герої. А нам на помідори, які ще не зацвіли, а вже одляпалися. Як ще не надумалися довести план на кавуни й дині – ото б понаїдалися! – У залі покотився легенький смішок. – І хіба льоном худобу нагодуєш? А де тоді солому брати й комбікорми – у сусідів купувати? Так накупуєш чортового батька, як з того льону грошей, як із жаби пуху. Ви нам план, як іншим, дайте, щоб ми й державі хлібця виростили, й собі залишили, тоді побачимо, хто буде у хвості, а хто попереду, – обернувся до президії. Секретар райкому і майбутній голова про щось перешіптувалися. Пилип Сергійович ще більше захвилювався, та не зійшов з трибуни. – Я правду кажу, – промовив тихіше. – І ще. Ми не будемо голосувати за нового голову, може, він і хороший чоловік – я не знаю, але хай звиняє.

Після зборів начальство не залишилося навіть пообідати. Перед тим як поїхати, секретар райкому підійшов до Данила Павловича, який без шапки стояв на морозі, й загрозливо промовив:

– У тебе не колгоспники, а саботажники – так і доповім першому. І пощади не жди. Спочатку тебе й парторга заслухаємо на бюро, а потім буде видно, що з вами далі робити.

Данило Павлович мовчав, білий і простоволосий. Нікому нічого не сказав, тільки приречено дивився услід райкомівській «Волзі», аж поки та не зникла за рогом вулиці.

– Що ви наробили? – обернувся до колгоспників, які купками стояли під клубом. – Вони ж тепер ні жити, ні дихати не дадуть.

Він боявся не дарма. Виклик його і парторга на бюро райкому партії означав неприємності чималі, але Данило Павлович по дорозі у район думав лише про

одне: «Як випустять живих і теплих, то додому доїдемо!» Їх випустили з доганами, занесеними в особові справи.

– Дай, Боже, щоб на цьому й окошилось, – говорив удома дружині. – Тільки навряд, здається мені.

Через кілька днів у село приїхав автобус із міліцією. Пішли по хатах трусити самогон. Перевертали у коморах повні діжки, вивертали у погребях огірки й капусту. Розбивали бідони та сулії прямо на подвір'ях – і повні, й порожні. На дорогах зупиняли колгоспників, що йшли з роботи, витрушували торбинки на сніг, навіть вивертали кишені. А Гната Шмеля, старого механізатора, який не пускав міліціонерів до хати, побили прямо на його подвір'ї, на очах у дружини й вагітної невістки. Закривавленого, повели вулицею до автобуса і забрали у район. Забрали й багатьох із тих, у кого знайшли самогон чи брагу. Село затихло, наче вимерло, а Данило Павлович уночі виїхав до Києва.

– Я до самого Щербицького доб'юся, а ні – то і в Москву поїду. Нехай знають...

Повернувся додому через кілька днів, схудлий і мовчазний. Нічого нікому не розповідав, тільки попросив у дружини:

– Внеси, Мар'є, там чогось. – Пив сам, поки не захмелів, потім опустив голову на руки й заплакав. – Ніде нема правди селянину, – хлипав голосно. – Живи рабом, рабом і здохнеш, – стукнув кулаком об стіл, аж ложка підскочила. – Нема правди, – стогнав, поки й не заснув.

На другий день по приїзді його знову викликали у райком партії.

– Не поїду, – відрізав він у трубку, – у мене роботи повно. Не поїду, – промовив затято сам до себе, – нехай уже що буде.

Високе начальство змінюється на посадах швидше, ніж дрібне. Несподівано помінялося керівництво обкому партії, й районне вичікувально припинило – нова мітла і мете по-новому. Більше Данила Павловича ніхто нікуди не викликав, здавалося, що райком забув про це село та про його колгосп. Тільки перед весною прийшла рознарядка на посівну. Там колгоспу був доведений план і на картоплю, і на зернові, й зовсім небагато – на льон.

– Наша взяла! – розчервонілий Данило Павлович ходив по конторі й розмахував аркушами паперу. – А я думав – ми вже пропали, чесне слово.

Коли їй переказали, що викликає до себе голова, Оленка здивувалася.

– Чого б то? – запитувала у доярок.

Ті лише здвигали плечима. Прийшла додому після вранішнього доіння корів, переодяглася. Стала перед дзеркалом – на неї дивилася доросла жінка, аж надто доросла, як на її роки. Юність проходила мимо, лише боляче зачепила крилом, і Оленка з сумом думала, що її ровесниці ще бігають вечорами до клубу, дивляться на цей світ закоханими очима і чекають дива. Вона уже нічого не чекала, боялася про щось мріяти, бо так важко потім, коли ті

мрії розбиваються об сувору реальність. Особливо сувору до тих, хто спіткнувся на початку самотнього шляху або і зовсім заблудився.

– Сідай он, – Данило Павлович показав їй на стілець біля столу. Вона сіла, запитливо подивилася на голову. – Я от про що хотів із тобою поговорити, – уважно глянув на дівчину. – Ти надовго прийшла на ферму чи так тільки, перебути?

– Я не знаю. – Оленка подивилася йому в обличчя, подумала, як він схуд за цей час і став майже весь сивий.

– Ну, ясно, – покрутив у руках олівця, потім поставив у синій пластмасовий стакан. – А в мене до тебе діло. Я чув, ти пробувала до інституту пробитися. – Оленка зніяковіла й опустила голову. – Це таке, що ніколи не пізно. Тебе я знаю і твоїх батька з матір'ю. Направимо вчитися в академію. На стаціонар не вийде, бо дитя. А то, як сама захочеш. А на заочне... подумай. Вибирай, хоч агрономію, хоч на зоотехніка чи ветеринара, аби вчилася. Мені спеціалісти во як треба, – провів долонею по горлу. – Хлопця здавай у яслі – легше буде. Згоджуйся, Олено, – попросив. – Ми вже старіємо, а ви, молоді, всі із села тікаєте. Воно ж правда – у селі не мед, але ж земелька рук просить і голови розумної.

Несподівано двері кабінету мало не злетіли з петель, і зайшов блідий голова сільради.

– Павлович! – зробив кілька кроків, став розгублено посеред кабінету.

– Чого це ти? – Данило Павлович аж зі стільця підхопився. – Ну, що таке – кажи? Чого ти хавкаєш, наче рибина на березі?

– У Параски Микитівни меншого сина вбито, тільки що із військкомату подзвонили. – І сів на один зі стільців, що у ряд стояли попід стіною.

– Де? – Павлович ковзнув рукою по столу і скинув на підлогу папери.

– Ну де? Де служив. На китайському кордоні. Будуть везти ось із солдатським супроводом. Готуйся зустрічати, і треба організувати похорон. Діждалася з армії сина, от...

Оленка затулила обличчя руками й заплакала.

– Цить. Йди поки. – Данило Павлович поклав їй на плече важку руку. – Тільки нікому – я сам, – додав тихо.

Оленка вийшла з контори і відчула у грудях нестерпну тугу. Дійшла до фельдшерського пункту і ледь не зойкнула вголос.

– Чого це ти, дівко, така страшна? – Параска Микитівна стояла у хвірточці й тримала у руці пляшечку з ліками. Оленка хапала ротом повітря й мовчала. – Знову хтось допік? – жінка дивилася на неї співчутливо. – Не звертай уваги – люди, вони всякі бувають, само не знає, що робить і що каже. А я оце через силу велику корів подоїла, то прийшла до фельдшерки – спасибі їй, наділила, – показала на пляшечку. – Вночі наче стрельнуло у

серце і ніяк не попускає. Так мені трудненько зробилося. Дай, думаю, сходжу, візьму щось, а то вмру і синочка свого з армії не дочекаюся.

Олена заридала вголос і пішла дорогою. А Параска Микитівна стояла біля хвірточки і з тривогою дивилася їй услід, аж поки не під'їхав машиною голова.

– Сідай, Микитівно, – вийшов із машини, відчинив перед нею дверцята.

– Що таке? – жінка здивовано глянула йому в обличчя, обернулася на Оленку, зойкнула і впустила на дорогу пляшечку з ліками.

Сина везли тиждень. І цілий тиждень мати жила на світі тільки тому, що серце розривалося від болю, але не переставало битися. Кожна клітина мозку волала до Бога – забери! Але Бог не чув того воання чи, може, й чув та не міг серед мільйонів страждених матерів на землі виділити одну муку.

– Пустить мене, – попросила, коли важка військова машина спинилася у неї під двором. – Я свого синочка сама стріну.

Заточилася у дверях, її підхопили під руки й вивели з хати. Молоденькі солдати й офіцер уже посплигували з машини і з болем дивилися на матір.

Після похорону сина Параска Микитівна на роботу не ходила. Згорьовану жінку забирали у лікарню, та вона не поїхала.

– Померти хочу, – сказала затято. – Не чіпайте мене.

Доярки гуртом чистили й доїли її корів. Між собою майже не розмовляли, тільки схлипували часто, особливо ті, у кого підростали сини. Оленка щодня заходила до Параски Микитівни. Намагалася з нею про щось говорити, але та мало озивалася на розмови, лише тихо стогнала.

– Виходьте, тітко, на роботу, – сказала одного разу Оленка.

Та, здавалося, не почула її, ледве йшла від печі до ліжка.

– Виходьте, – наполягала. – Ольга захворіла, Уляна Трохимівна руку скалічила – корови днями недоєні стоять. Між люди вам треба, однак живою в землю не ляжете, – підійшла до жінки, обняла й, наче малу дитину, пригорнула до грудей.

Поруч зі справжнім горем Оленка відчула всю дріб'язковість своїх переживань, дріб'язковість розмов, які раніше дошкуляли. Несподівано відчула у собі внутрішню силу і впевненість, навіть дивувалася, чому це вона так розгубилася при перших випробуваннях долі. Побачила голову на колгоспному дворі, підійшла:

– Я згодна, Даниле Павловичу. Готуйте документи, а я трохи над книжками посиджу.

– Дак, а... як – на заочне, чи...? – зрадів голова.

– На заочне, – посміхнулася Оленка, – ще ж Івана ростити треба.

А Іван ріс, як з води.

– Бабо, дай, – випрошував у Наталки годинника, що цокав на стіні.

– Не можна, онучку, – то не цяцька, – намагалася пояснити Наталка. – То дід буде сваритися.

– Бабо, дай, – стояв на своєму малюк і показував пальцем на годинник.

– Я тобі дам лозиною, як ти баби не хочеш слухатися.

– Баба – кака, – сердився хлопчик і дивився по хаті цікавими оченятами, вишукуючи ще щось.

– Ось я тобі дам – кака. Грамотний який! – сварилася Наталка, але Іван прудко заліз на стілець, потім – на стіл, вхопив ніж.

– Ой, лишенько! Віддай ніжик, бо вава буде. Чи тобі іграшок немає? На кося, сідай, – витягла на середину кімнати великого дерев'яного коня на колесах.

Малюк якийсь час дивився на нього, навіть пробував сісти, та потім закопирив губу і пішов шукати іншу забавку.

Вступні екзамени до Київської сільськогосподарської академії Оленка склала легко. Хоча й не дуже раділа, та відчувала, що отримала невеличку перемогу над безпросвітком сірої буденності. А Наталка з Миколою раділи відверто.

– За одного вченого десять невчених дають, – говорила мати. – І ніхто не бере.

Одного разу Іван, радісно підстрибуючи, торсав дідового велосипеда. У новій літній курточці, блакитному беретіку він був схожий на гарненького хлопчика з малюнка у книжці.

– Ти, брат, у мене герой. – Микола підхопив онука на руки й посадив на велосипеда попереду себе.

Малюк усю дорогу щось весело щибетав до діда, намагаючись вцілити ногою межі спиці у колесі. Побачив у дитсадку інших дітей і пішов до них з охотою. Перед вихователькою насупився, але дозволив їй взяти себе на руки. Другого дня тільки під'їхали до дитсадка, як хлопчик рвонувся, мало не злетів з велосипеда, обхопив Миколу за ший і закричав на весь двір:

– Не!

Микола поїхав на роботу спантеличений, а увечері обізвався до дружини:

– І як його возити, як він не хоче йти у чужі руки?

Перший рік навчання був складним і нецікавим. Оленка надсилу писала конспекти, готувалася до сесії. Часто відкладала книгу, подовгу сиділа, вдивляючись кудись поперед себе. Інколи їй здавалося, що іде чужою дорогою по життю, а не власною. Але починала любити оті літні ранки над селом, коли небо ще тільки сіріє на сході. Оцього малого хлопчика, який радісно гукав їй: «Мамо!» Вдивлялася у світ заново, та неусвідомлена туга підступала до серця, тоді вона ставала мовчазною і задумливою, а мати тривожилася.

– Може, тебе хто зурочив? – питала не раз. – Давай, я Настю Етину гукну, вона ж людям помагає.

– Ні, мамо, ніхто не зурочив, – Оленка сумними очима дивилася на матір. – Я не знаю, що таке зі мною робиться, мовби душі тісно у грудях, а у світі душно...

– Заміж тобі треба, – перебила її мати. – Онде ж знаходиться людина.

Оленка ніяковіла:

– Мамо, не треба. Ви мене зовсім не розумієте.

– А що там розуміти? – сердилася Наталка. – Не дай, Боже, вдасися у свого діда Івана – тому теж душно було у світі, очі викладе у небо й дивиться годинами. Все б кудись із дому йшов з тим малюванням, наче дурень зі ступою. А що з того толку? Підійдеш, було, тихенько, щоб не чув, а він сидить на призьбі – це коли ще в старій хаті жили – і все щось сам у себе допитується, немов божевільний. Добрі люди про хліб дбали та про сім'ю, а він усе життя в собі колупався. Якби не твоя баба Мотрона, то діти б із голоду помирали. А від Сергія ти даремно відмахуєшся, – переводила розмову на інше. – Хороший хлопець, і сім'я у них хороша.

Сергій Дядик, колгоспний водій, кілька разів переймав її увечері, коли верталася з роботи. Майже ні про що не говорив, мовчки йшов поруч до самого двору. Потім до Наталки прийшла його мати, сива розповніла жінка. Зайшла несміливо до хати, витягла з кишені гостинця, дала Івану, погладила хлопчика по голівці.

– Олени ж немає? – озирнулася по хаті.

– Ще не прийшла, – Наталка подала гості стільця.

– То й добре. – Дядичка важко сіла на стілець. – А я, Наталко, до тебе у такій справі, – подивилася на неї, витерла хусточкою спітніле від хвилювання обличчя. – Мій Сергій – хлопець хороший, серйозний. Сама знаєш, ні в горілку, ні в які інші дурниці не вкидається. Як не кажи – техніка у нього в руках. І Олена у тебе – слова поганого не скажеш, дарма що дитятко. Кінь на чотирьох і то спотикається. Ми б і хлопчика гуртом ростили, може, коли водички бабі подасть, як та не здужає ходити. Таке ж? – запитливо глянула на Наталку. Та мовчки хитнула головою. – Поговори з дочкою, та й благословим.

Наталка розгубилася, чомусь заплакала.

– Я щось не так сказала? – Дядичка схвильовано підвелася зі стільця.

– Ні, Ходоро, – Наталка махнула рукою, аби жінка сіла. – То я так. Саме чогось плачеться. Спасибі тобі. Хіба я проти з тобою породичатися? Я б із дорогою душею.

Тепер ось напосідалася на дочку, та Оленка й слухати не хотіла:

– Я, мамо, не люблю Сергія, хоч він і хороший хлопець.

– І що з твоєї любові? Он, – кивнула на онука, – вся твоя любов, а тепер і очей не показує. Хоч би призналася – хто? Я б тому поганцю знайшла що сказати, ще вона скриває його.

– Відчепіться, мамо, – в Оленки на очах виступили сльози. – Чого ви мене мучите?

На другий рік, під весну, Олену поставили бригадиром польової бригади.

– Я ж не подужаю, – опиралася вона у кабінеті голови колгоспу. – Хто мене буде слухатися?

– Не святі горшки ліплять, – Данило Павлович сердито дивився на Олену. – Я тебе вчитися посилав, щоб ти мені з дипломом корів доіла? Мені спеціалісти треба, а на ферму людина знайдеться. Приймай бригаду без зайвих розмов. У мене посівна на носі, а ти тут дитячий садок розводиш.

Оленка не стикалася вдома. Приходила пізно, знесилена й знервована.

– Краще б ти не йшла з ферми, – жаліла дочку мати. А наодинці журилася чоловікові: – Чужі діти по Києвах та Харковах, а наша весну чобіт гумових не знімає.

– Як воно – навчання? – запитував часто Данило Павлович. Раніше Олена відповідала привітно. А тепер не приховувала свого роздратування новою роботою, що поглинала її до останку.

– Яка тут наука, коли і вгору глянути ніколи. Мов гонча, цілий день гайсаю.

– Нічого, то воно попервах. Зате до науки практика хороша, – переводив голова розмову на жарт.

– Ага, – сумно посміхалася Оленка, – скоро можна буде виступати на змаганнях по велоспорту, а сесію я точно завалю. День у день мотаєшся тим велосипедом із поля на поле, мотаєшся селом...

– Ну, у мене немає «Волги», щоб тебе персонально по колгоспу возити, – перебив її Данило Павлович.

– Вона мені й не треба, – огризнулася дівчина. – Ви краще скажіть, чому на Савчуковому полі ячмінь учора посіяли? Просо і те пізно було, а ви – ячмінь, наче на зло.

– Це вже я з Тита питаю.

Із головним агрономом Титом Феодосійовичем вони починали працювати у колгоспі ще безвусими хлопчиками. Обидва самотужки повивчалися, спочатку у технікумах, а потім і вище. І вже кваліфікованими спеціалістами обидва упряглися в одне ярмо, щоб тягти його, аж поки й вистачить сили. На людях називали один одного по батькові, а наодинці – просто, як і раніше. Та ще коли сварилися, забували про негласну субординацію.

Данило Павлович блиснув з-під насуплених брів на дівчину й пішов до обляпаного багнюкою «бобика».

– А якщо мотоцикла? – обернувся біля дверцят машини.

– Що – мотоцикла? – не зрозуміла Олена.

– У парторга їх два, скажу хлопцям на тракторній, нехай пошепчуть старішого, вчися і їздь. Чи як?

Оленка посміхнулася:

– Незручно наче.

– Буде зручно, коли для діла, – голова сів за кермо і з серцем повернув ключем. – Ну, Тит, ну...

Через тиждень бригадир тракторної бригади після наряду підійшов до Олени:

– Ти чого свого коня не забираєш?

– Якого коня? – здивувалася та.

– Павлович сказав – для тебе. Хлопці зробили, ще й пофарбували, стоїть у гаражі, як новенький.

– Ой, Тихоновичу, – замахала руками Олена. – Я ж і їздити не вмію, і прав у мене немає.

– Та... які там права, – Тихонович по-батьківськи поплескав дівчину по плечу. – У нас що – на полі чи в рівчаках ДАІ стоїть? А Гриша Василенко взявся тебе навчити їздити. Приходь.

Оленка прийшла. Мотоцикл і справді стояв, мов новенький, виблискував червоною фарбою.

– Із тебе могорич, Миколаївно, – озвався з глибини гаража старий слюсар Єврошко. – Хлопці на совість постаралися. Гришо! – гукнув кудись, за розібраного, без коліс трактора. – Бригадирша прийшла.

– Ну що, будемо вчитися? – молодий механізатор вийшов із-за трактора, хвацько натягнув на очі картуза. Та Оленка встигла побачити, як вони насмішкувато блиснули, й відступила від мотоцикла. – Не бійсь – він не брикається, – реготнув юнак. – Оце ось дивись, отак умикається, заводимо. Сідай. Ну, чого ти?

– Не дурій, – осмикнув його Єврошко. – Взявся учити, так учи, бо я Тихоновичу розкажу. Герой...

– Уже й пожартувати не можна, – хлопець сам сів на мотоцикла. – Сідай позаду, – обернувся до Олені.

Із колгоспного двору виїхали потихеньку, і Григорій пояснював Олені, як перемикаються швидкості.

– Хочеш з вітерцем? – спитав, коли виїхали за село. Й, не чекаючи відповіді, газонув, аж синя смуга лягла. В Оленки свистіло у вухах, вітер бив по обличчю, здавалося, що мотоцикл ось-ось відірветься від землі. Вона аж очі заплющила, уявивши політ.

Виїхали на поле, на ґрунтову дорогу, і хлопець спинив мотоцикла.

– Сподобалося? – Оленка мовчки кивнула головою. – Ну, тоді сама сідай, не бійся. Мотоцикл – як велосипед, тільки швидкість інша.

Дівчина зі страхом пересіла наперед і міцно вчепилася в руль.

Наступного дня, після обіду, знову прийшла на тракторний стан.

– Ти диви, – почула віддалік у гаражі насмішкуватий голос, – знову бригадирша прийшла. Видно, добре вчора з Гришкою покаталися, і сьогодні хочеться, – по голосу впізнала Андрія, відчула, як спалахнуло обличчя. Хтось цитьнув за трактором, хтось засміявся. А той вийшов із гаража, витираючи ганчіркою на руках мастило.

– Може, сьогодні зі мною покатаємося? – на обличчі грала зневажлива посмішка. – Я не гірше від Грицька об'їжджаю.

Оленка болюче закусилла губу і пішла до мотоцикла.

– Я сама, – сказала хлопцю, коли той дістав із кишені ключа і поклав руки на руль.

– Е, ні. Щоб убилася? – заперечив юнак. – А ти, Андрію, об'їжджай вдома свою жінку та дивись, щоб не скинула з ліжка. Чого ти? – глянув на Олену. – Хочеш сама – пробуй, на. – Подав їй ключа і сів на задне сидіння.

Ще вчора їй здавалося, що ніколи не навчиться рушати з місця, додавати й зменшувати газ, а сьогодні мотоцикл слухався, і дівчина щасливо посміхалася.

– Навчилася трохи, – на ходу обернулася до Григорія.

– Молодець, – гаряче дихнув юнак біля вуха, і його руки, що обережно трималися за куртку, міцно обняли її вище талії, потім боляче стисли груди.

Вона рвонулася, випустила руля, і мотоцикл влетів прямо у жито, що росло обабіч дороги. Постояв, ніби подумав, і похилився на жито. Оленка зіскочила із сидіння, а Григорій уперся ногами в землю, утримав мотоцикла, встав і вивів його на дорогу. Винувато глянув на дівчину:

– Чого ти наїжачилася, наче я вкусив тебе? Ну, що я такого зробив?

Оленка мовчала, дивилася кудись у поле, потім перевела погляд на хлопця – в очах стояли сльози.

– Поїхали до села, – промовила тихо.

– Чому, Оленко? Хіба я щось погане хотів? Я... – Шукав якісь потрібні у цю хвилину слова, бо не вірилося, що вона відштовхне його, хіба не знала, чим катання закінчуються? Просто набиває собі ціну. Посміхнувся. – Не спіши, село від нас нікуди не дінеться, – підійшов, не обняв, а згріб її в оберемок, уп'явся в губи.

– Пустити мене! Пустити, кажу! Сопляк! – Олена з силою відштовхнула від себе хлопця.

Ображений, той стояв і дивився, як вона підійшла до мотоцикла, з силою ударила по «клапці» й сіла. Мотоцикл рвонувся з місця, обдавши його курявою.

– От, чорт, – розгубився Григорій. – Ні, ну ти глянь – сама поїхала, а ти тьопай сім кілометрів пішки, мов дурень той, – стояв на дорозі й дивився, як за мотоциклом здіймався довгий хвіст куряви. – Ну, почекай, прийдеш ти в гараж – я тебе повчу тепер. Я тебе навчу...

Та Оленка не прийшла, поставила мотоцикла у себе вдома і їздила до пізньої осені, аж поки й випав сніг.

Після Нового року їй іще додалося роботи. Вона сиділа у кабінеті голови колгоспу і мало не плакала.

– Даниле Павловичу, я й третій курс не закінчила – який із мене агроном?

– А я й не кажу. Будеш поки бригадиром-агрономом.

– Та ви що? – дівчина аж зі стільця схопилася. – Хочете, щоб я на вашій роботі ноги вистягла? В інших колгоспах по три агрономи, а ви на одну недоучку півколгоспу вішаєте.

– Сядь. Не вішаю я на тебе нічого – головний агроном є, може, й іще когось пришлють, як своїх кадрів не виростили. Тільки не забувай, Олено Миколаївно, – приїжджому спеціалісту не те, що своєму, – де хочеш, хоч із пальця виламай, а житло дай. А ти тоді посунься. Й інших колгоспників треба посунути. Ти ось брикаєшся, кажеш – важко тобі. А я так думаю: у нас землі хороші – вродять цього року й наступного зернові, та щоб не по

п'ятнадцять центнерів із гектара, а хоча б по двадцять п'ять, то ми б іще одну вулицю заклали. Не для когось, Олено Миколаівно, а для своїх людей – вони того варті. – Данило Павлович спочатку дивився на Олену крізь окуляри, потім зняв їх, поклав на стіл перед собою. – Та твоєї академії малувато для землі. Тут ще й інше треба. Наші діди у столицях не вчилися, а хліб ростити уміли.

– Так вони ж не в колгоспі працювали, – вирвалося в Олені.

Данило Павлович глянув їй прямо у вічі й нічого не сказав.

Зиму Оленка любила. Вона їй і досі здавалася тією казковою Сніговою королевою, яка увечері зазірала у замерзлі шибки. Захурделить, насипле снігу мало не по самі вікна і виплакує у димарі, немов жаліється, що замерзла. Малою нищечком лежала на печі і вслухалася у те завивання, а тепер Іван висовував чорняву голівку з печі й трохи злякано питав:

– Мамо, а чого то воно?

– Що? – не зрозуміла Олена.

– У трубі отак – у-у-у-у, – показував їй хлопчик.

– Чуеш, що на вулиці робиться, – тому і в димарі таке. То вітер.

– Ні, – заперечливо хитав головою хлопчик. – То не вітер. – Припадав головою до подушки й прислухався. Потім знову виглядав із печі. – Мамо, може, то вона на піч проситься?

– Хто?

У вечірні години Олена подовгу сиділа над книгами. Просила Івана, щоб не заважав, і той часто нудився сам на печі, особливо коли й дід з бабою були чимось зайняті. І тепер він винувато дивився на матір, боячись, що вона нагрімає на нього.

– Зимка, – промовив тихенько і натягнув теплу ковдру по самі плечі.

Олена посміхнулася:

– Зимка на піч проситься? Тоді давай пустимо.

Хлопчик закліпав очима, перевів погляд на Наталку, яка зашивала велику дірку на його нових штанях і зараз сердилася. Дід пішов до когось із сусідів грати в карти. Запитати було ні в кого, чи пускати зиму на піч, і хлопчик на якийсь час затих, знову прислухаючись, що воно таке робиться на вулиці, аж поки й сон легенько не гойднув його на своїх крилах.

Зима часто сипала снігом, але він танув, і на полях створювалися великі ділянки льоду, під яким задихалися посіви.

– Частину пустимо під ячмінь, а то можна пересіяти і просом, – радився з Оленою Тит Феодосійович. Бачив у ній свою наступницю й намагався навчити всього, що умів сам. – Головне, щоб поле було, а не смітник. Бур'яни

пожеруть увесь урожай, і всі затрати тоді коту під хвіст. За великим теж не женися, землі відпочивати треба. Посіємо люпину на Даньковому полі – я вже домовився із сусідами про насіння. На той рік там добряча картопля вродить, а ти як думаєш?

Олена губилася, коли від неї залежало якесь рішення, але з кожним днем майбутню посівну уявляла реальніше.

– Добре було б, – сказала якимось, – завести яру пшеницю.

– Добре, – погодився головний агроном, – тільки у нашому районі її не сіють – спробуй знайти насіння. Та й хтозна, що купиш. Попомучишся потім.

– А коли зв'язатися із Харківським інститутом рослинництва? Я читала недавно, що там уже вивели твердий сорт пшениці, здається, «Харківська-46».

– То вони продадуть тобі десять тонн насіння та ще й по дешевеньких цінах? – Тит Феодосійович скептично посміхнувся. – Цей варіант відпадає. От коли б зв'язатися із господарством, що цю пшеницю вже вирощує, і не на одному гектарі, – як ти думаєш?

– Думаю, – зраділа Олена, – якщо вона є, то хтось її обов'язково сіяв. І коли про неї пишуть у газетах, то вона чогось варта. Я її знайду.

І знайшла, та Данило Павлович розсердився на неї й на головного агронома, коли вони заговорили з ним про яру пшеницю.

– А де я вам грошей наберуся? Сійте своє, що он у коморі лежить. І що, мені хтось у конверті вишле десять тонн насіння?

– Даниле Павловичу, – не здавалася Олена, – у нас багато пропало озимини, особливо – пшениці. Знову будемо пересівати ячменем, а він самі знаєте, як уродить, та ще й коли дощі весною не підуть. А люди давно яру пшеницю сіють, і за нею не потрібно їхати за кордон. У тій же Харківській області можна закупити не десять, а сто десять тонн, аби ваші гроші.

– Отож то й воно – аби ваші гроші, – ще більше розсердився Данило Павлович. – А наші гроші там, де й ваші. Морочиш мені голову, сама не знаєш чим.

– Можна й без грошей, – самими куточками вуст посміхнулася Олена.

– А де це даром дають? – запитав Данило Павлович уїдливо. – Так ми ще наче не при комунізмі живемо, чи уже, а це я один відсталий за оцим столом сиджу?

– Їм ліс потрібен. – Олена глянула на Тита Феодосійовича, шукаючи у нього підтримки, але той сидів і дивився кудись за вікно, немов сторонній у цій розмові. – Вони можуть за ліс обміняти пшеницю. А в нас його он скільки лежить...

– Не твоє діло, – грубо обірвав її голова. – Я людям житло роблю. І тобі, між іншим, як не задереш хвоста і не чкурнеш із села.

- Там того лісу на десять хат, а ви ж стільки не збудуєте відразу. Самі ж казали - через рік-два другу вулицю розбивати будемо.

- Знаєш що, Олено Миколаївно, ти людина молода - я тебе розумію, але під тюрму мене не підводь. Як я оформлю той ліс? Тобі добре казати, а ти знаєш, як я його добивався?

Та в голосі Данила Павловича звучала поступливість, потрібно було ще пару аргументів, щоб він поступився повністю. Олена їх не знайшла і промовила з гіркотою в голосі:

- Наче я для себе прошу. Пожалкуєте весною, та пізно буде.

- Не завадило б спробувати, - нарешті озвався і головний агроном. - Ми ім КамАЗом ліс і тим же КамАЗом назад пшеницю привезли б. Як ніхто нас не продасть, то дерево й списати трохи можна, сам знаєш, як це робиться. Може, воно діло б і пішло з пшеницею, тоді б увесь район шапку ламав перед нашим колгоспом. Добре насіння всім треба.

Данило Павлович якийсь час мовчав, потім провів долонею по сивому волоссю аж до потилиці, немов перевіряв, чи добре голова тримається на в'язах, і промовив так, наче уже підставляв ту голову під сокиру:

- Паняйте. Тільки якщо підведете, то з мене сім шкур здеруть, а не з вас.

За насінням Олена їздила сама, привезла і раділа з того.

- Посіємо на полі, де торік була картопля, - говорила Титу Феодосійовичу.

- Наче у мене одна твоя пшениця... На картоплищі виросте що хочеш, - подивився задумливо кудись поперед себе, - тільки б поліття не підвело. І ще, Олено. Про пшеницю поки мовчи. І той, - кашлянув у кулак, - у звіті не треба показувати. Сорок гектарів - це небагато, щоб у рай заїхати, але досить, щоб наші голови з оцими шапками, - кивнув на свою кролячу шапку, що висіла на вішалці, - полетіли.

- Ай, Тите Феодосійовичу, вічно ви з Данилом Павловичем перебільшуєте. - Оленка сиділа за своїм робочим столом у кабінеті агрономів і підраховувала, скільки потрібно мінеральних добрив і на які поля. - Наша земля, ми нею й розпоряджаємося. Про це навіть у колгоспному статуті написано. А ви всього боїтеся.

- Записано, звичайно, - погодився головний агроном, наче з малою дитиною, якій важко щось осмислити. - Тільки сіємо на ній і садимо те, що нам зверху накажуть. І скільки сіємо, стільки здаємо. Спробуй зроби інакше, тоді узнаєш, хто цією землею розпоряджається і хто у неї справжній хазяїн. - Посміхнувся невесело, глянув на Олену крізь окуляри. - Ото наша земля, що коло хати. Добре ж, коли не прийде до влади ще один Хрущов і не одчикрижить її по саму призьбу. А решта - побрехеньки для тих, кому й досі кортить відчутися себе хазяїном.

Олена мовчки слухала, подавляючи у собі протест, який викликали слова головного агронома. Відчувала правду в його словах. І та правда лякала.

– А з побрехеньок, Олено, теж користь, – Тит Феодосійович посміхнувся уже веселіше. – Вони нам брешуть, а ми їм. Я, думаєш, оце б горбатився у колгоспі, якби не Павлович? Ти подивися. У нас колгосп відсталий, а техніки повно, і всякої. Хатки у людей нові, і в кожного у дворі повно худоби. А поїдь у сусідній колгосп, передовий, – п'ять тисяч голів стоїть у тваринницьких комплексах, уже мільйонер, а у них і досі одна дорога на все село заасфальтована і півсела хат соломою вкриті. Ще й корови у лісі пасуться, бо луг переорали. Ти, Олено, вже доросла людина, і я дивлюся – не дурна. Ще трохи попрацюєш отут – сама в усьому розберешся. Думаєш, чого Данило Павлович із тобою панькається? – Олена здивовано підняла брови. – Нас не сьогодні-завтра на пенсію кишнуть, і хтозна, хто сюди прийде. А тут свої кадри, – помовчав, подивився кудись убік. – А ти права – ми не якусь там абстрактно-колгоспну землю обробляємо – це земля наших дідів і прадідів. Оце картоплище, Олено, про яке ти сьогодні казала, було полем мого діда Терешка, що в Сибіру згинув. Може, чула? – Олена заперечливо хитнула головою. – Ну, та ладно. Провів я з тобою сьогодні політзаняття, за яке можна й по шапці получить.

На ці його слова Олена посміхнулася, бо чула їх надто часто, ніби засторогу від двох людей, які десятки років слухали чужих команд, але сповідували команду власної совісті, вдаючись при цьому до різних комбінацій, одна з яких була досить ризикованою та безславною і називалася – відстаючий колгосп. Коли його керівництво критикувалося на всіх районних конференціях і нарадах, у районній газеті, а борги прощалися державою, яка однією рукою давала, іншою – віднімала. Та у відстаючого колгоспу, віднімала часом менше, ніж у тих господарствах, де керівники мріяли про славу і нагороди, заради яких роками пеклася на сонці й тріщала від непосильної роботи покірنا спина селянина.

З початком весни Оленин мотоцикл, як тільки сонце піднімалося над селом, уже гурчав вулицею.

– Чужі заміж рвуться, – ворочалася Наталка у ліжку, – а наша убереться у штани, наче мужлан, і гайсає на тому чортові. Дитяти тижнями не бачить, мало того, що без батька росте...

Микола мовчав, удавав, що спить, а сам вслухався у віддалений гуркіт мотоцикла, аж поки той і зовсім не стихав. Подумки згоджувався з дружиною, але разом із тим батьківське серце тепліло гордістю за дочку, яка з кожним роком упевненіше стояла на землі. На своїй землі, а не десь у чужих світах.

– Не будемо орати картоплище, – доводила Олена на черговому наряді, – дисками пройдемо у два сліди, й вистачить.

– Та хтозна... – сумнівався Тит Феодосійович. – Може, й так.

– А ти їй більше потурай – вона скоро не тільки тобі, а й мені на шию вилізе. Ти, Олено Миколаївно, носишся з тією пшеницею, наче куриця з яйцем, ніби її одну треба сіяти. Скільки он іще всього треба сіяти й пересівати.

На ці слова Данила Павловича Олена посміхнулася й опустила очі. Голова вдав, що не помітив тієї посмішки, сердито перевів розмову на інше:

– А в тебе, Тихоновичу, вчора трактор чого півдня простоявав? Ви що, в чортового батька зиму робили, що у вас зараз техніка ламається?

Бригадир тракторної бригади мовчав.

– Я тебе питаю чи когось?

– Та то не трактор, – виправдовувався ніяково Тихонович, – то Андрій перевтомився, задрімав трохи.

– Ага, перевтомився, значить... – Данило Павлович у ті хвилини, коли сердився, здавався розгубленим, мовби дивувався, чому виходить саме не так, як потрібно. Не часто, але зривався на крик, потім іще більше сердився від того, що мусив кричати. – Якщо він у тебе ще раз перевтомиться, переводь його на ферму.

– А кого я на трактор посаджу?

– Сам сядеш. Я з вами панькатися не буду сьогодні, коли у полі стільки роботи, а в декого дірява горлянка на першому місці.

Олена не помічала весни, тієї, що примушує відчувати, яке ж воно прекрасне, молоде життя, завмирати серце у солодкому щемі. Немов чорногуз, ходила полями, глибоко грузла у свіжовиораній ріллі.

– Що ти там довбешся – я що, перший рік орю? – Андрія Олена не впізнавала. Часто неголений, з набряклим обличчям і колючими очима, у яких прохоплювалася відверта зневага.

– Може, й не перший. Тільки ти ось не виорав, а пошкрябав землю. Бур'ян увесь зверху, тут і культиватор не допоможе.

– Щось ти дуже розумна стала. Це не...

Та Олена різко обірвала його:

– Знаєш що, Андрію? Я у тебе про себе нічого не питаю, а бригадиру скажу, що ти знущаєшся над землею, а не ореш.

Андрій примружив очі, ніби дивився проти сонця:

– І чого ти так лізеш зі шкіри? Авторитет у начальства заробляєш чи просто корчиш із себе, мовби ніхто не знає, що ти за цяця?

Олена не слухала його більше, повернулася й пішла до мотоцикла. Голова піднята, в очах ні крихточки болю. Струнка. У теплій шкіряній куртці й вузьких джинсах, заправлених у невисокі гумові чобітки. В Андрія щось боляче ворухнулося в грудях, але він плюнув собі під ноги й повторив:

– Корчить із себе...

Олена поїхала прямо на тракторний стан. Побачила бригадира біля сівалки й під'їхала туди мотоциклом.

– Ви, Тихоновичу, подивіться на поле, як ваші хлопці орють. Один гній на той світ уорав, другий не оре, а шкрябає землю.

Василь Тихонович, середнього зросту літній чоловік із чорними, наче в цигана, очима, глянув на Олену:

– Думаєш, я їх змушу краще орати?

– А невже дивитися, як вони знушаються з землі? Що на тих полях виросте, тільки насіння переведемо?!

– Було б у мене механізаторів удосталь, я б знайшов, як із ними балакати. А так... Сама бачиш – всі тікають із села у місто, ніби там медом намазано. Зайди он у школу, запитай: хто з випускників у селі залишиться? Ніхто. Скоро одні пенсіонери та каліки житимуть по селах. І що тому Андрію скажеш? Він завтра кине трактора й будь здоров. Тоді зовсім заспіваємо – і з оранкою, і з посівною.

– Але ж і так не можна. – Олена озирнулася по двору – там стояло кілька тракторів, на яких нікому було працювати. Довго мовчала, потім промовила з боєм: – Ну, не можна ж глумитися над землею тільки тому, що нікому на ній працювати. Земля нас за це ще покарає.

Яра пшениця зійшла дружньо і в червні викинула зелені стрілочки колосків. Тит Феодосійович тільки посміхався, а Данило Павлович уголос радів:

– Якщо вродить, я тобі, Олено Миколаївно, премію випишу, персональну, за ініціативу й агрономічний талант. Є таке слово? – запитливо дивився на неї. – Немає, то придумаємо, аби хліб добрий ростила.

Одного разу спинила мотоцикла на колгоспному дворі, біля купи жінок, що чекали машину їхати полоти буряки, привіталася, хотіла щось сказати, але не встигла. Одна з жінок, яка жваво розповідала сільську новину, немов аж радісно заходилася переповідати й Олені.

– Ти знаєш, Миколаївно, кого я бачила сьогодні? Не повіриш. Я й сама не повірила, ледве вгадала. Така пава, наче й не наша.

Олена зацікавлено подивилася на жінку, встала з мотоцикла й підійшла ближче.

– Вона мені каже: «Здрастуйте, тітко Варко». Я кажу: «Доброго здоров'я», а сама ніяк не впізнаю, хто воно такий. Придивилася, аж то Любка Дуніна...

Олені здалося, що її ударило струменем. Якусь мить стояла вражена й широко розкритими очима дивилася на жінку, потім рвонулася до мотоцикла.

– Чого це вона? – здивувалася та. – Наче я нічого такого й не сказала.

Олена навіть шолома не надягла. На великій швидкості виїхала з колгоспного двору і мало не врізалася у зустрічний самоскид, що віз на ферму зелену

масу. Водій автомобіля спинився, блідий вийшов із машини, лайнувся вслід мотоциклу, сів на підніжку кабіни й тремтячими руками дістав із кишені цигарки. А вона вижимала з мотоцикла все, що могла, й мотоцикл не їхав, а летів сільською вулицею. Спинилася біля свого двору. Не увійшла, а вбігла до хати.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию (http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=18377262&lf from=362673004) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.